ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1116/1052-54/છ, તા.28/11/2016 –થી મંજૂર

ચિત્રકલા

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર
શ્રી સિકંદર કે. સિંધી

લેખન - સંપાદન
શ્રી સુહાગ પી. પટેલ (કન્વીનર)
શ્રી અરવિંદભાઈ વાકાણી
શ્રી નાથાલાલ બ્રહ્મક્ષત્રિય
શ્રી કલેન્દુ પી. મહેતા
શ્રી હરિભાઈ ટંડેલ
શ્રી કેશુભાઈ બિહોલા
શ્રી લક્ષ્મણભાઈ લામ્પડા
શ્રી મમતાબહેન પટેલ

સમીક્ષા
શ્રી પ્રભાતસિંહ બી. ખાંટ
શ્રી દિપેશ એમ. કાછીઆ
શ્રી રમેશભાઈ એમ. તડવી
શ્રી મહેશભાઈ એસ. વસાવા
શ્રી આશિષ આર. ગાંધી
શ્રી ઉસ્માન અલી સુતરિયા

ભાષાશુદ્ધિ
શ્રી બિન્દુ પંડ્યા

સંયોજન
ડૉ.કમલેશ એન. પરમાર
(વિષય-સંયોજક : હિન્દી)

નિર્માણ-આયોજન
ડૉ.કમલેશ એન. પરમાર
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન
શ્રી હરેશ એસ. લિમ્બાચિયા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન. સી. ઈ. આર. ટી. દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે રાજ્યના માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક કક્ષાના વિવિધ વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. જેને ગુજરાત સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના પરિપેક્ષ્યમાં તૈયાર કરાયેલા રાજ્યના જુદા-જુદા વિષયોના અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ **ધોરણ 12 ચિત્રકલા** વિષયનું આ પાઠ્યપુસ્તક આ સ્તરે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતા આનંદ થાય છે. લેખન-સંપાદન પૅનલના સભ્યશ્રીઓએ આ પાઠ્યપુસ્તકની હસ્તપ્રત નિર્માણ-પ્રક્રિયામાં પૂરતી કાળજી લીધી છે. એન. સી. ઈ. આર. ટી. ના અને અન્ય રાજ્યોના અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકોને જોઈ-ચકાસી, રાજ્યનાં પાઠ્યપુસ્તકો વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે લેખક-સંપાદકોએ ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં આ હસ્તપ્રતની આ સ્તરે શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો-તજ્જ્ઞો દ્વારા સર્વાંગીણ સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. સમીક્ષા-શિબિરના સુધારા-વધારા આમેજ કરવામાં આવ્યા છે. તેમજ મંજૂરીક્રમાંક-પ્રક્રિયા દરમિયાન ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે કરેલ ચકાસણી - અહેવાલ બાદ મળેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરી આ પાઠ્યપુસ્તકની આખરી પ્રત તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકમાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલાનો વિકાસ, આધુનિક કલા પ્રવાહો, નામાંકિત ભારતીય અને પશ્ચિમના ચિત્રકારો તેમજ પુનરુત્થાન સમયની કલાનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા વિકસે તે માટે ચિત્રસંયોજન, ભાત-ચિત્ર અને સર્જનાત્મક ભાતનો મહાવરો કરાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે પૂરતી કાળજી લીધી છે તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો હરહંમેશ આવકાર્ય છે.

એચ.એન. ચાવડા	**ડૉ. નીતિન પેથાણી**
નિયામક	કાર્યવાહક પ્રમુખ
તા.19-1-2017	ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : **2017**

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ‘વિદ્યાયન’, સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ. એન. ચાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજો નીચે મુજબ રહેશે :*

(ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતના સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓનાં ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;

(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-क

અનુક્રમણિકા

કલા શિક્ષણની પૂર્વભૂમિકા 01

વિભાગ - 1 કલાનો ઈતિહાસ

1. મધ્યયુગથી અર્વાચીન યુગ સુધીનો ચિત્રકલાનો વિકાસ 02
   (1) પાલ શૈલી
   (2) જૈન શૈલી
   (3) રાજપૂત શૈલી
   (4) રાજસ્થાન શૈલી
   (5) મોગલ શૈલી
   (6) કાંગડા શૈલી
   (7) અર્વાચીનકાળની ચિત્રકલા.
2. મધ્યયુગથી અર્વાચીનકાળ સુધીનો શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાનો વિકાસ 11
   (1) કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર
   (2) ઈલોરાની શિલ્પકલા
   (3) એલિફન્ટાની શિલ્પકલા
   (4) મહાબલિપુરમની શિલ્પકલા
   (5) અર્વાચીન (આધુનિક) સ્થાપત્યકલા
3. ભારતીય આધુનિક કલાપ્રવાહો 22
   (1) ગ્રાફિક્સ
   (2) 3D પૅઈન્ટિંગ
   (3) ઈન્સ્ટોલૅશન
   (4) કમ્પ્યુટર ડિજીટલ વર્ક
4. નામાંકિત ચિત્રકારો 33
   (1) શ્રી તૈયબ મહેતા
   (2) શ્રી હિંમત શાહ
   (3) શ્રી ભૂપેન ખખ્ખર
   (4) શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનન
   (5) શ્રી અતુલ ડોડિયા
5. પુનરુત્થાન સમયની કલા 47
   (1) શ્રી લીયોનાર્દી-દ-વિન્ચી
   (2) શ્રી માઈકલ ઍન્જેલો
   (3) શ્રી રફાયત
6. પશ્ચિમના આધુનિક ચિત્રકારો 57
   (1) શ્રી પૉલ સૅઝાં
   (2) શ્રી વિન્સૅન્ટ વાનગોઘ
   (3) શ્રી પાબ્લો પિકાસો

વિભાગ - 2 ચિત્રસર્જન

1. ચિત્ર સંયોજન 66
2. ભાત ચિત્ર 76
   (i) સર્જનાત્મક ભાત રચના
   (ii) અમૂર્ત (આધુનિક) ભાત રચના

કલાશિક્ષણની પૂર્વ ભૂમિકા

પ્રસ્તાવના :

દેવભાષા સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે ''विधा विहीन नरः पशु ।'' આ વિધાન કલા માટે પણ લાગુ પડે છે. ''कला विहीन नरः पशु।'' ટૂંકમાં, જેમ વિદ્યા વિનાની વ્યક્તિ પશુ સમાન છે તેમ કલા વિનાની વ્યક્તિ પણ પશુ સમાન જ છે.

કલા માનવજીવન સાથે જોડાયેલ અભિવ્યક્તિ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કુદરતી રીતે જ સર્જનાત્મકતાનું તત્ત્વ હોય છે. જે વ્યક્તિ તેને સરળતા અને સફળતાપૂર્વક બહાર લાવી શકે છે તે કલાકાર બની શકે છે. ચિત્રકલા આદિકાળથી ચાલી આવતી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. ગુફાયુગથી આધુનિક યુગ સુધી કલાના પ્રવાહો બદલાતા રહ્યા અને સતત કલાનો વિકાસ થતો રહ્યો છે. માનવજાતની વિકાસયાત્રામાં કલાનો ફાળો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ભાષા કે લિપિનો ઉદ્ભવ થયો ન હતો ત્યારે વિચારોની આપ-લે કરવા માટે ચિત્ર પ્રતિકોનો ઉપયોગ થતો. આ રીતે ચિત્રકલાનો ઉદય થયો. વિષ્ણુ ધર્મોત્તર પુરાણની સંસ્કૃત ઉક્તિ- ''कलानाम् प्रवरम् चित्रम'' અનુસાર બધી કલાઓમાં ચિત્રકલા શ્રેષ્ઠ છે, જે સર્જક અને દર્શક બંનેને આનંદ આપે છે.

કલાશિક્ષણ એ માત્ર અભ્યાસક્રમ માટે મર્યાદિત નથી પરંતુ વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસમાં ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત છે. બાળક લખતાં શીખે તે પહેલાં ચિત્ર દોરતાં શીખે છે. કેળવણીના પાયામાં કલાનું શિક્ષણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. શાળા કક્ષાએ કલાશિક્ષણમાં ચિત્રકલાનાં મહત્ત્વપૂર્ણ તત્ત્વો રંગ અને રેખાની માહિતી મેળવવી જરૂરી છે. વિવિધ પ્રકારની ચિત્રશૈલી આપણા રાજ્યના શિલ્પસ્થાપત્યો, પ્રખ્યાત ગુફામંદિરો અને નામાંકિત કલાકારો વિશેની માહિતી આ પુસ્તકમાં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાયોગિક કાર્યમાં ચિત્ર-સંયોજન માનવસર્જિત પદાર્થ ચિત્ર, ભાતચિત્ર અને પ્રચારચિત્રોનો પરિચય આ પુસ્તકમાં મેળવીશું.

વિદ્યાર્થી માટે કારકિર્દીને આગળ વધારવા માટે પણ ચિત્રકલા વિષય ઉપયોગી છે. ચિત્ર વિષયનું જ્ઞાન મેળવનાર વિદ્યાર્થી કમ્પ્યુટરના ઉપયોગથી જે સર્જનાત્મક કૃતિ તૈયાર કરી શકે તે કક્ષાની કૃતિ માત્ર કમ્પ્યુટરનું જ જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિ કરી શકે નહીં. કલાક્ષેત્રે ઉચ્ચ અભ્યાસમાં ધો.૧૦માં રાખવામાં આવેલ ચિત્ર, વિષય અને ઈન્ટરમીડિએટ ચિત્રની પરીક્ષા ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ફાઈન આર્ટ્સ, આર્કિટેક અને ફેશન ડિઝાઈન, ઈન્ટિરીયર ડિઝાઈનર, ઇન્ટિરીયર ડેકોરેશન વગેરે અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ મેળવવા ચિત્ર વિષય ખૂબ જ જરૂરી છે. મેડિકલ અને ઈજનેરી અભ્યાસક્રમોમાં આવતી મહત્ત્વપૂર્ણ આકૃતિઓ દોરવા માટે પણ ચિત્ર વિષય ઉપયોગી છે. NATA(National Aptitude Test in Architecture) ની પરીક્ષા માટે પણ ચિત્ર વિષય ખૂબ ઉપયોગી છે. વિદેશમાં પણ ચિત્ર વિષયને સન્માનની દૃષ્ટિએ મૂલવાય છે. આમ શિક્ષણ ક્ષેત્રે ચિત્રકલા વિષય વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ અને કારકિર્દી માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

કલા-શિક્ષણમાં 3Hનું સૂત્ર મહત્ત્વપૂર્ણ છે. Hand, Head અને Heart. આપણા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીએ કલાકારની આપેલી વ્યાખ્યા મુજબ... ''માત્ર હાથ-પગના ઉપયોગથી કાર્ય કરે તે મજૂર છે, હાથ-પગ ઉપરાંત મગજનો ઉપયોગ કરે છે તે કારીગર - ઈજનેર કહેવાય અને હાથ-પગ મગજ ઉપરાંત હૈયું રેડીને કામ કરે તે કલાકાર કહેવાય.'' આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ 3Hનું સાચુ શિક્ષણ મેળવે એવી અપેક્ષા.

1 મધ્યયુગથી અર્વાચીન યુગ સુધીનો ચિત્રકલાનો વિકાસ

ચિત્રકલાના આલેખનનો ઉલ્લેખ વૈદિકકાળમાં પણ જોવા મળે છે. ઋગ્વેદના કાળથી ભારતમાં ચિત્રકલા અને શિલ્પકલા પ્રચલિત હશે તેવા ઘણા નમૂના અભ્યાસુઓએ શોધી કાઢ્યા છે. ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે ચામડા ઉપર અગ્નિનું ચિત્ર આલેખવાનો આદેશ વર્ણવાયેલો છે. આ પછી કવિ ભાસના નાટક 'વાસવદત્તા'માં દ્રૌપદી-ચીરહરણ પ્રસંગે ચિત્રોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. 'ઓખાહરણ'માં ચિત્રલેખા અનેક ચિત્રો ચીતરીને ઓખાના સ્વપ્નમાં આવેલ અનિરુદ્ધને તાદૃશ્ય કરવાનો પ્રયત્ન જોવા મળે છે. ઉપરાંત રામવનવાસ સુધીના રામના જીવન પ્રસંગોની ચિત્રમાળા જોતાં રામ-લક્ષ્મણનો ઉલ્લેખ ઉત્તરરામચરિતમાં થયો છે. આ બધા ઉપરથી નક્કી થાય છે કે રામાયણ-મહાભારતના યુગમાં પણ ચિત્રકલાનું અસ્તિત્વ હતું. ચિત્રસર્જનની આ પરંપરા પેઢી દર પેઢીએ સંસ્કૃતિના વારસા તરીકે જળવાઈ રહી છે.

આ રીતે ચિત્રકલાના વિકાસને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

1. પૂર્વકાલીન ભીંત ચિત્રકાળ (ઈ.સ. પૂર્વે 1750 થી ઈ.સ. પૂર્વે 800)
2. મધ્યકાલીન ચિત્રકલાનો વિકાસ (ઈ.સ. પૂર્વે 800 થી ઈ.સ. પૂર્વે 150)
3. અર્વાચીન ચિત્રકલાનો વિકાસ (ઈ.સ. પૂર્વે 150 થી અત્યાર સુધી)

આપણે આ પુસ્તકમાં - મધ્યકાલીન યુગથી અર્વાચીન યુગ સુધીનો ચિત્રકલાનો વિકાસ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

મધ્યયુગથી અર્વાચીન યુગ સુધીનો ચિત્રકલાનો વિકાસ સમજવા માટે અભ્યાસ કરતાં સંશોધકોને જાણવા મળ્યું છે કે મધ્યકાલીન ભીંતચિત્રો પૂર્વકાલીન ભીંતચિત્રો જેટલાં ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ સમયે તૈયાર થયેલાં ભીંતચિત્રો અને પછી થયેલાં કાગળ પરનાં લઘુ ચિત્રો વિષે થોડી માહિતી મેળવીશું.

ગુપ્તકાળ પછીની કલા એટલે મધ્યયુગની કલા. આ સમય દરમિયાન વિવિધ કલા શૈલીઓનો વિકાસ થયો હતો. ચિત્રશૈલી એટલે ચિત્ર બનાવવાની આગવી રીત. આ શૈલીઓનાં નામ જે - તે સ્થળ, કાળ અને રાજાઓનાં નામ ઉપરથી પડેલાં છે. દા.ત. પાલ રાજાઓનાં સમયમાં થયેલાં ચિત્રો પાલ શૈલી તરીકે ઓળખાય છે. તે રીતે જૈન શૈલી, રાજપૂત શૈલી, રાજસ્થાની શૈલી, મોગલ શૈલી, કાંગડા શૈલી વગેરે શૈલીઓ વિશે આપણે અભ્યાસ કરીશું.

વેરૂળની ગુફામાં થયેલાં ભીંતચિત્રો રાજા ભોજના ભત્રીજા ઉદયાદિત્યના વખતમાં થયાં છે. અગિયારમી સદીમા તાંજોરમાં મંદિરની ભીંત ઉપર ચિત્રાંકન થયું છે. ઈ.સ. 1600 માં કોચીનના મહેલમાં રાજ્યઆશ્રિત કલાકારો દ્વારા ભીંતચિત્રો થયાં છે. છાયા પ્રકાશની વિદેશી ચિત્રાંકન પદ્ધતિની અસર આ કલાકારોના સર્જનમાં જોવા મળે છે. આ ચિત્રોમાં સ્ત્રીઓનાં પાત્રો વધારે પ્રતિભાશાળી બનાવવાના પ્રયત્ન જોવા મળે છે.

ઈ.સ. 800 પછી ભીંતચિત્રોની પ્રથા ધીરે ધીરે ઓછી થવા માંડી. ભીંત પરનું વિશાળ ક્ષેત્ર છોડી કલાકરો તાડપત્રોનો ઉપયોગ ચિત્રાંકન માટે કરતા થયા. હસ્તલિખિત તાડપત્રોના ગ્રંથોમાં પ્રસંગચિત્રો અને સુશોભનની શરૂઆત થઈ. ૧૪મી સદી પછી કાગળની શોધ થઈ. તાડપત્રોના ગ્રંથો સાથે કાગળના ગ્રંથો ધર્મપ્રચારનું સાધન બન્યા. આનું પ્રથમ શ્રેય ગુજરાતને મળે છે. કારણ કે ગુજરાતમાં જૈન ધર્મે ચિત્રકલાને વિકસાવી. તેની શૈલી ગુજરાત શૈલી તરીકે પ્રસિધ્ધિ પામી છે.

પાલ શૈલીનું ચિત્ર

પાલ શૈલીનું ચિત્ર

પાલ શૈલી (Pal Style) :

પાલ રાજાઓના સમયમાં વિકાસ પામેલી ચિત્ર પદ્ધતિ પાલ શૈલીના નામે ઓળખાય છે. આ શૈલી બંગાળ, બિહાર, નેપાળ અને તિબેટ જેવા પ્રદેશોમાં વિકસી હતી.

અહિં થયેલાં ચિત્રો અજંતાનાં ચિત્રો સાથે સામ્યતા ધરાવે છે. જેમાં ભગવાન બુદ્ધના જીવન પ્રસંગો (જાતક કથાઓ આધારિત) અને બૌદ્ધિસત્વનાં વિષયને અનુરૂપ ચિત્ર સર્જન થયેલું છે. આ ચિત્રો મુખ્યત્વે તાડપત્રો ઉપર થયેલાં છે. તેમાં કુદરતમાંથી મળતાં લાલ, ભૂરો, માટી, પીળો અને પાંદડાં વાટીને બનાવેલા લીલા રંગનો ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આ શૈલીમાં તૈયાર થયેલાં ચિત્રોમાં અણીવાળું નાક અને અર્ધખુલેલી આંખો દર્શાવવામાં આવી છે. જેના લીધે આ શૈલી સહેલાઈથી અલગ તારવી શકાય છે. આ ચિત્રો પોથી ઉપરની મર્યાદિત જગ્યામાં થયેલાં હોઈ લઘુચિત્રો તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં પાત્રોની ગતિશીલતાને સ્થાને સ્થિરતા જોવા મળે છે. આ શૈલીના ચિત્રોમાં શાંતભાવ અને ચહેરા પર અક્કડતા જોવા મળે છે.

જૈન શૈલી (Jain Style) :

બૌદ્ધ ધર્મના આશ્રયે બનેલાં ગુફાચિત્રો ભીંતચિત્રો હતાં. મોટા ફલક ઉપર ચિત્રાંકન થતું. આસપાસમાં મળતી

જૈન શૈલીનું ચિત્ર

માટી કે પથ્થર વાટીને બનાવેલા રંગો વડે ચિત્રો તૈયાર કરતા હતા. જેમ જેમ શાસન વ્યવસ્થા બદલાતી રહી. તેમ લોકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા પણ બદલાતી રહી. ભીંતો ઉપર બનતાં મોટાં ચિત્રોની જગ્યાએ તાડપત્ર ઉપર લખાતા લખાણની સાથે મળતી કોરી જગ્યામાં ચિત્રસર્જન થયું તેને લઘુચિત્ર તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ.

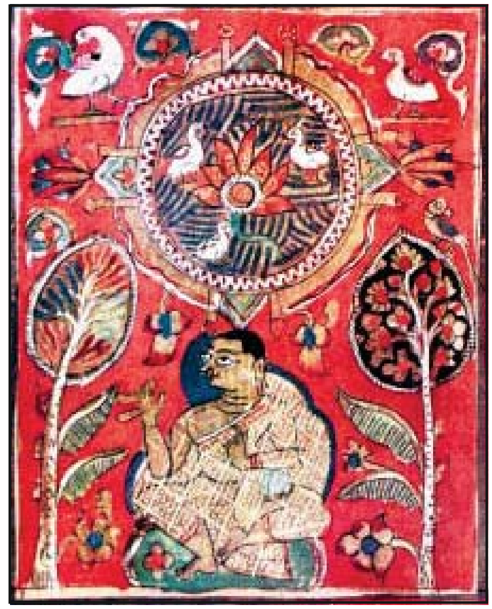
જૈન શૈલીનું ચિત્ર

જૈન સાધુ મહાત્માઓએ હસ્તલિખિત ગ્રંથો તૈયાર કર્યાં. તેમાં 'કલ્પસૂત્ર' જેવા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જ્યાં જગ્યા મળી. ત્યાં વિષયને અનુરૂપ ચિત્રો તૈયાર થયાં. આ ચિત્રશૈલીનો 'જૈન શૈલી' તરીકે વિકાસ થયો. આ જૈનશૈલીમાં કલાકારોને લખાણ સ્થાપત્યની મર્યાદિત જગ્યામાં ચિત્રો કરવાનાં હોવાથી ચોક્કસ વિષય આપવામાં આવતો તેથી મુક્ત અભિવ્યક્તિનો અભાવ જોવા મળે છે. તેથી પાત્રોના આકારો લગભગ એક સરખા છે. ગરૂડની ચાંચની જેમ આગળ નીકળી ગયેલું અણીવાળું નાક, લાંબી અને મોટી આંખો. બીજી આંખ ચહેરાની બહાર તેમજ પાતળા પેટવાળાં પાત્રો આસન ઉપર અક્કડ બેઠક આ શૈલીની વિશિષ્ટતા છે. આ ચિત્રોમાં લાલ, ભૂરો, પીળો અને સોનેરી ભભકાદાર રંગોનો ઉપયોગ વધારે થયો છે. જૈન શૈલી ખાસ કરીને ગુજરાતમાં વિકસી હોવાથી તેને ગુજરાત શૈલી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. બારમી સદીના આરંભથી અસ્તિત્વમાં આવેલી અને સોળમી સદીના અંત સુધી ટકી રહેલી આ જૈન શૈલીએ અગાઉની અજંતાની કલા અને પછીની રાજપૂત- મોગલ કલા વચ્ચેના સમય ગાળામાં ભારતીય ચિત્રકલાના અસ્તિત્વ અને તેની પરંપરાને ટકાવી રાખવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

રાજપૂત શૈલી (Rajput Style) :

રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાં ઈ.સ.ની દસમી સદીથી ચૌદમી સદી દરમિયાન રાજપૂત શૈલીનો વિકાસ થયો. રાજસ્થાની રાજદરબારના આશ્રિત ચિત્રકારો દ્વારા દોરાયેલાં આ ચિત્રો રાજપૂત શૈલી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યાં છે. રાજસ્થાનના અમુક પ્રદેશમાં સમાજનો એક વર્ગ એવો હતો કે જ વંશપરંપરાગત ચિત્રો દોરવાનો વ્યવસાય કરતો હતો. આવા ચિતારાઓને રાજસ્થાનના રાજપૂત રાજાઓ વર્ષાસન આપીને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપતા અને પોતાનાં તેમજ પોતાના વડીલોનાં પરાક્રમોનાં ચિત્રો કરાવતા હતા. તેથી આ ચિત્રોમાં તે સમયના રાજપૂત રાજાઓનો વૈભવ, પોશાક, પાઘડીના અલગ અલગ નમૂનાના આકાર તેમજ સ્ત્રીઓના ભાતીગળ પહેરવેશનો ખ્યાલ આવે છે.

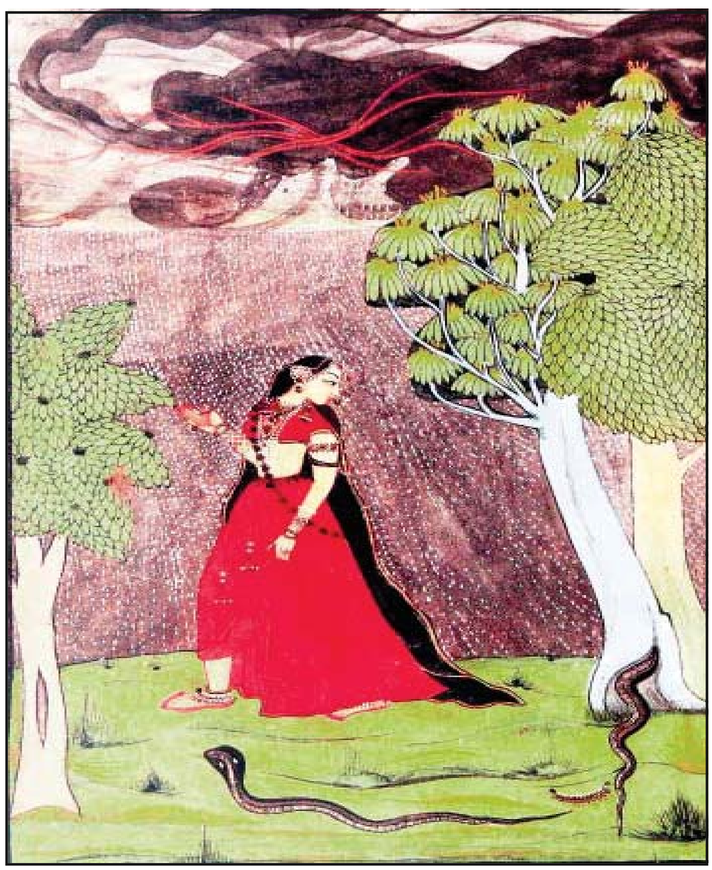
રાજપૂત શૈલીના ચિત્ર

રાજપૂત શૈલીનાં ચિત્રો મોટાભાગે લઘુચિત્રો (મીનીએચર પેઇન્ટિંગ) થયાં છે. ઘેરદાર ચણીયા અને પારદર્શક ઓઢણી,

રાજપૂત શૈલીના ચિત્ર

ભાતીગળ પાઘડી તથા મૂછોથી શોભતો પુરૂષનો ચહેરો, ઘોડા કે હાથી ઉપર નિકળતી સવારી અને યુદ્ધમાં કરેલાં પરાક્રમો દર્શાવતા આ ચિત્રો રાજપૂત કલાને વીર રસથી ભરી દે છે. ઊંટ ઉપર બેસીને શિકાર કરવા જતા યોદ્ધાઓ અને કળા કરતા મોરલાઓ વચ્ચે રાગ-રાગીણી વ્યક્ત કરતી વીણા ધારિણી સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો લાવણ્યથી ભરપૂર છે.

રાજસ્થાની શૈલી (Rajasthani Style) :

રાજસ્થાની શૈલી રાજસ્થાનમાં વિકસી હોવાથી તેને રાજસ્થાની શૈલી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ચિતારાઓ રાજ્યાશ્રિત હોવાથી રાજામહારાજાઓનાં પરાક્રમનાં ચિત્રો કે વ્યક્તિ ચિત્રો કરતા હતા. પરંતુ નવરાસના સમયમાં 'રાધા-કૃષ્ણ' અને 'રાસલીલા'નાં ચિત્રો દિવાલો ઉપર બનાવતા હતા. અત્યારે પણ રાજસ્થાનમાં મહેલો, મંદિરો અને હવેલીઓની દિવાલો ઉપર મોટી આકૃતિઓવાળાં ભીંત ચિત્રો ઉપલબ્ધ છે.

રાજસ્થાની શૈલીમાં થયેલાં ચિત્રોમાં સંગીત અને રાગરાગીણીઓનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. 'રાગમાળા'નાં ચિત્રો તેનો આદર્શ નમૂનો છે. કળા કરતા મોરલાઓ વચ્ચે રાજમહેલના બગીચામાં હાથમાં તંબૂરો લઇને રાગ આલાપ કરતી સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો તે વખતના રાજદરબારીઓના સંગીત અને કલા પ્રેમ તથા ભક્તિભાવની લાગણીઓ પ્રદર્શિત થતી હોય તેવાં ચિત્રો જોઈને મુગ્ધ થઈ જવાય છે.

રાજસ્થાની શૈલીનું ચિત્ર

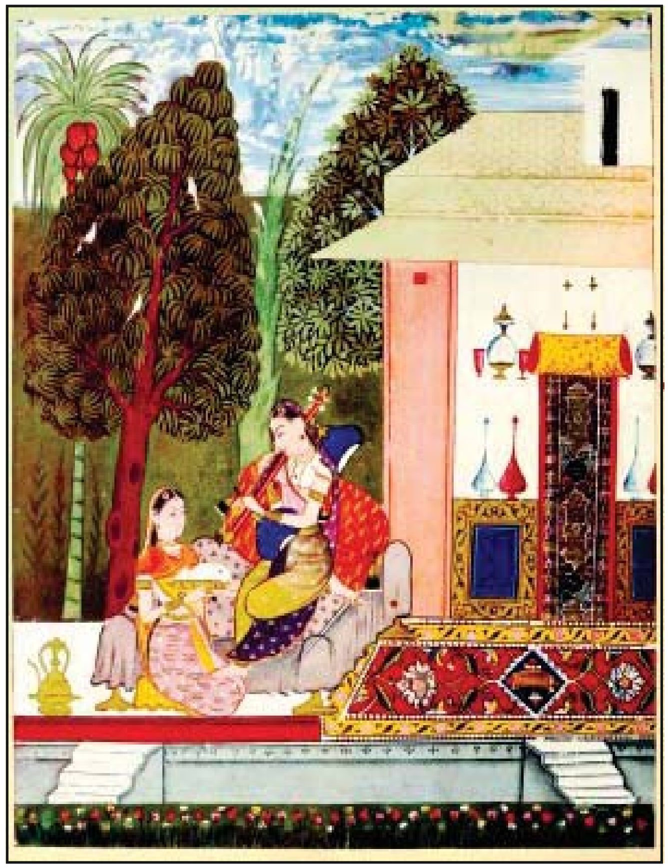

રાજસ્થાની શૈલીનું ચિત્ર

મોગલ શૈલી (Mogal Style) :

ભારતની શાસન વ્યવસ્થા બદલાઈ અને મોગલોએ સત્તાહસ્તગત કરી ત્યારે તેમની સાથે ઈરાન થી આવેલા ચિત્રકારો પણ હતા. મોગલ બાદશાહ હુમાયુના અવસાન પછી તેના વારસ તરીકે અકબર ગાદીએ આવ્યા. તેમણે કાગળની સાથે કપડાં ઉપર ઘણાં ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં. ઈરાની અને સ્થાનિક રાજપૂત શૈલીના ચિત્રકારોની મદદથી તૈયાર થયેલી ચિત્ર પદ્ધતિને આપણે મુગલ શૈલી તરીકે ઓળખીએ છીએ.

મોગલ શૈલીમાં મનુષ્ય પાત્રોનું ચિત્રાંકન મોડેથી શરૂ થયું. અકબરના પુત્ર જહાંગીર કળા પારખુ હતા. તેમણે વ્યક્તિ ચિત્રોમાં સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો બનાવવા કલાકારોને પ્રોત્સાહિત કર્યા. આ સમયમાં ભારતમાં અંગ્રેજોએ પગપેસારો કર્યો. તેથી વિદેશી - પશ્ચિમી ચિત્રકારોની શૈલીની અસર પણ મોગલ શૈલીનાં ચિત્રોમાં જોવા મળે છે. પશ્ચિમી કલામાં છાયા-પ્રકાશનું મહત્ત્વ વધારે જોવા મળતું હતું. તેથી ચિત્રમાં વાસ્તવિકતાનો બોધ થતો હતો. મોગલ શૈલીમાં પશુ, પક્ષીઓના ચિત્રકાર તરીકે 'મન્સુર' નામનો ચિત્રકાર ખૂબ જાણીતો હતો. મુગલ શૈલીનાં ચિત્રોમાં શિકારના દ્રશ્યો,

મોગલ શૈલીનું ચિત્ર

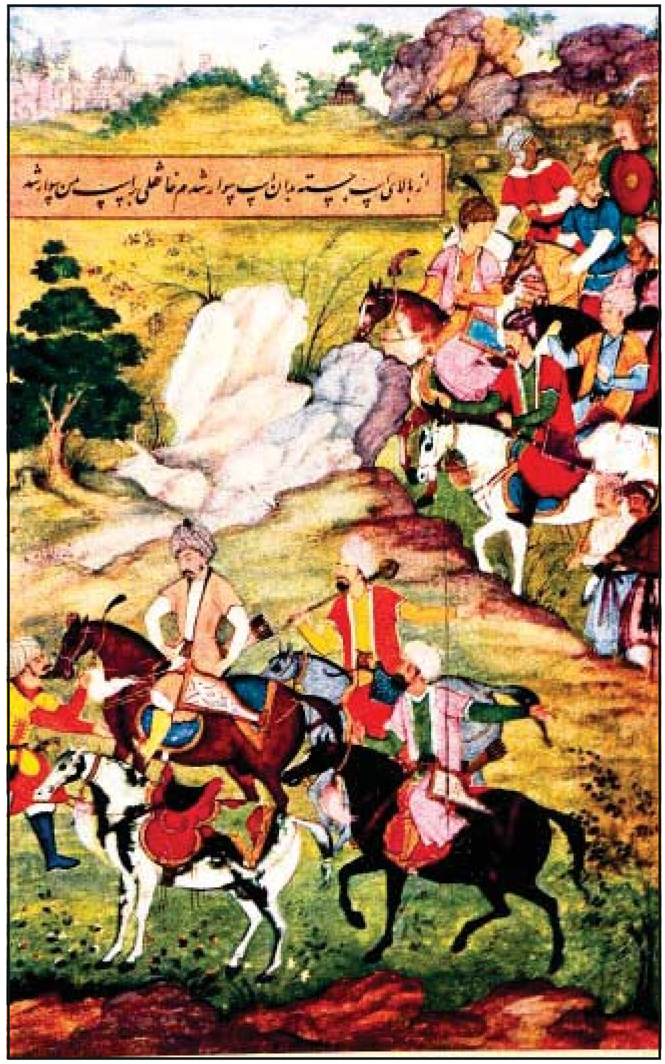

મોગલ શૈલીનું ચિત્ર

યુદ્ધનાં દૃશ્યો અને રાજમહેલનાં ચિત્રો જોવા મળે છે. ઉર્દુ ગ્રંથો, બાબરનામા, શાહનામા અને અકબરનામામાં થયેલાં ચિત્રોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

મોગલ શૈલીમાં લખાણ અલગ કાગળ ઉપર અને ચિત્રો અલગ કાગળ ઉપર તૈયાર કરવામાં આવતાં. વ્યક્તિ ચિત્રો પણ ખૂબ થયાં છે. રંગોમાં પારદર્શકતા, ઝીણવટભરી અલંકારિતાથી ભરપુર ગાલીચા, ફુલપાત્રો અને સુરાહી વગેરેનાં ચિત્રો ધ્યાનાકર્ષક રહ્યાં છે. મોગલશૈલીમાં ચાર-પાંચ કલાકારો ગ્રૂપ બનાવીને કામ કરતા હતા. ચિત્ર તૈયાર થાય પછી તેને મઢવાનું કામ કરીને ચિત્રને લાંબા સમય સુધી ટકાઉ બનાવતાં હતાં. છેલ્લા મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબના સમયમાં ચિત્રકારોને રાજ્યાશ્રમ મળવાનું બંધ થયું તેથી ચિત્રકારો મોગલ સામ્રાજ્ય છોડીને હિમાલય તરફ જઈને વસ્યા. તેથી મોગલ શૈલીનો અંત આવ્યો.

કાંગડા શૈલી (Kangda Style) :

મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબના સમયમાં ચિત્રકારો મોગલ સામ્રાજ્ય છોડીને સતલજ નદીની પૂર્વે હિમાલયના ખીણ-પ્રદેશમાં જઈને વસ્યા. આ વિસ્તારમાં રાજસ્થાન અને મોગલશૈલીના ચિત્રકારોએ ભેગા મળીને જે ચિત્રો તૈયાર કર્યાં તે ચિત્ર પદ્ધતિ કાંગડા શૈલી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી. આ શૈલીનો મુખ્ય વિષય કૃષ્ણભક્તિનો રહ્યો છે. રાજસ્થાનીશૈલીના કેટલાક વિષયોનું પુનરાંકન પણ થયું છે. પહાડી પ્રાકૃતિક દૃશ્યોની ચિત્રકૃતિઓમાં પારદર્શક રંગો વડે ધુમ્મસ દર્શાવવાની તેમની સૂઝ નિરાલી રહી છે. આ ચિત્રોમાં રેખાઓ અંજતાના ચિત્રો જેવી લયયુક્ત નજાકત ધરાવે છે. તેના કારણે પાત્રો રૂપાળાં અને આકર્ષક મુખાકૃતિઓ વાળાં બન્યાં છે.

કાંગડા શૈલીમાં સ્ત્રીઓનું આલેખન ભાવપૂર્ણ અને કાવ્યાત્મક છે.નાજુક શરીર, સીધી અણીવાળુંનાક, ગોળ મુખમંડળ ઉપર ઢળતું કપાળ ચિત્રમાં લાવણ્ય પ્રદર્શિત કરે છે. પુરુષોમાં કૃષ્ણના જીવન પ્રસંગોનું આલેખન તથા કાશ્મીરની હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળાઓનું સૌંદર્ય દર્શાવતાં આ ચિત્રો કાંગડા શૈલીની વિશેષતા છે.

આ શૈલી કાંગડા પ્રદેશમાં વિકસી હોવાથી 'કાંગડા શૈલી' તરીકે ખ્યાતિ પામી છે. કાંગડા શૈલીના ચિત્રકારોમાં મૌલારામ અને હરિદાસ વગેરે ખ્યાતનામ હતા.

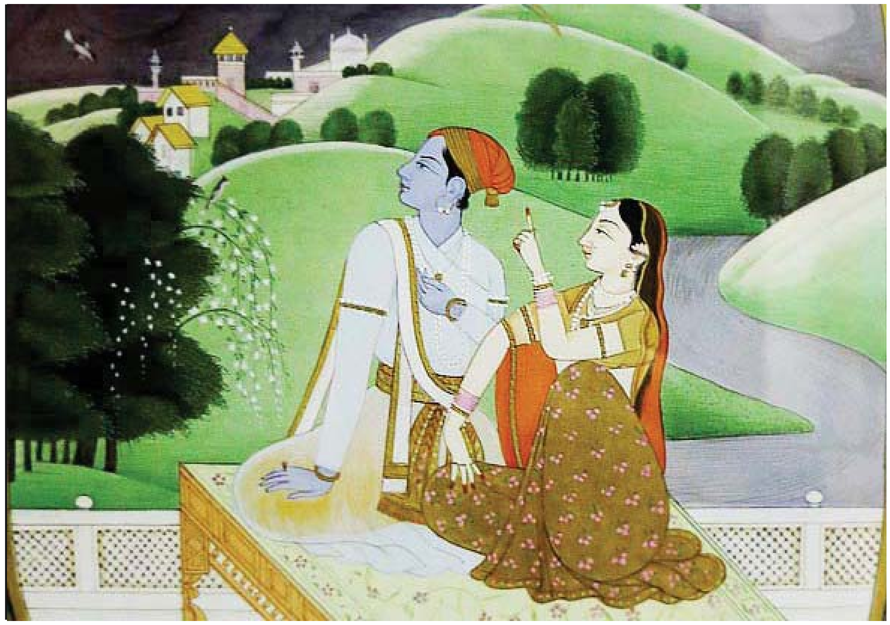

કાંગડા શૈલીનું ચિત્ર

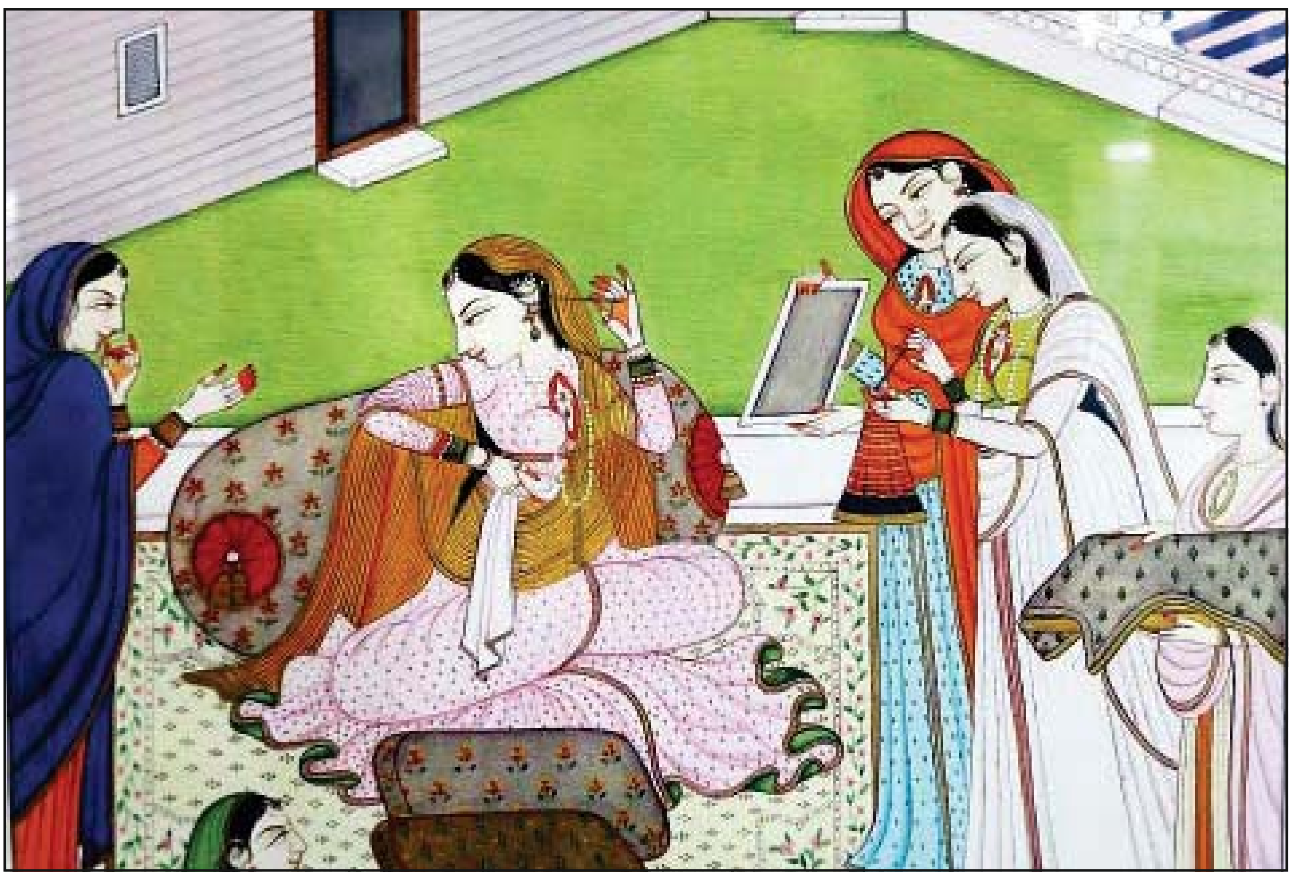

કાંગડા શૈલીનું ચિત્ર

- **અર્વાચીન યુગની ચિત્રકલા (The painting of the Modern era)**

ભારતમાં શાસન વ્યવસ્થા નદીના વહેણની જેમ બદલાતી રહી છે. રાજ્યાશ્રિત રહેલી રાજપુત કલા, મોગલ કલા અને પછી રાજ્યાશ્રય વગર હિમાલયના ખીણ પ્રદેશમાં વિકસેલી કાંગડાશૈલી વિષે આપણે થોડું જાણ્યું. અંગ્રેજાના શાસનનો પ્રભાવ વધવાથી કલાકારો રોજી રોટી કમાવવા દૂર દૂર જઈને વસ્યા અને પશ્ચિમી કલાકારોના પરિચયમાં

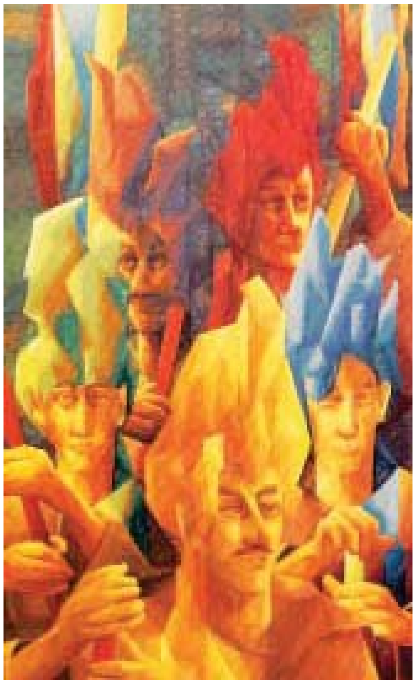

ચિત્રકાર - શ્રી જહાંગીર સબવાલા

ચિત્રકાર - શ્રી કે.એસ. કુલકર્ણી

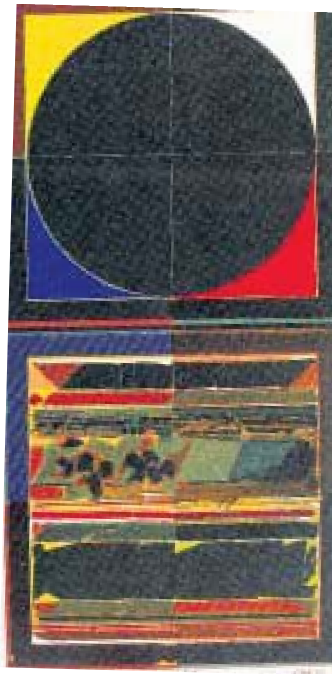

ચિત્રકાર - શ્રી એસ.એચ. રઝા

આવ્યા.તેની અસર નીચે છાયા-પ્રકાશવાળાં ચિત્રોની રચના થવા લાગી. ગ્રીક અને ઈટાલીનાં શારીરિક સૌષ્ઠવયુક્ત સર્જનોની છાપ અહીંના કલાકારો ઉપર પણ જોવા મળે છે. આ સમયમાં ચિત્રકલાનું વિધિસર શિક્ષણ આપવા માટે મુંબઈમાં સર જે.જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટની સ્થાપના થઈ અને અનેક મહાન ચિત્રકારો તૈયાર થયા. તેમણે ભારતીય કલાકારોના સર્જનો વિશે માહિતી એકત્ર કરીને દુનિયા સમક્ષ મુકી.

રાજા રવિવર્માએ તૈલરંગોમાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં. તેમાં વિદેશી ચિત્રશૈલીનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. કોલકાતામાં 'શાંતિનિકેતન' નામની કલા શાળામાં આધુનિક ચિત્રકલા પ્રવાહોનો અભ્યાસ કરીને અનેક નામી કલાકારો તૈયાર થયા. આધુનિક ચિત્રકલાનો વિકાસ કરવામાં આ સંસ્થાના કલાગુરુ શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી રવિન્દ્રનાથ ટાગોર. શ્રી નંદલાલ બોઝ, શ્રી દેવી પ્રસાદરાય ચૌધરી જેવા સમર્થ કલાકારોએ ઉત્તમ પ્રકારનાં ચિત્રોનું સર્જન કર્યું. આ કલાકારોએ જાપાન, ચીન અને ઈજિપ્તની કલાનો અભ્યાસ કરીને ભારતીય શૈલીનાં ચિત્રોનું સર્જન કર્યું.

બંગાળના કલાકાર શ્રી ગગેન્દ્રનાથે પશ્ચિમનાં ભૌમિતિકવાદ (Cubism)નું અનુસરણ કરીને ચિત્રો બનાવ્યાં. શ્રી જૈમિનીરોયે પટચિત્રની લોકશૈલીનું પ્રતિપાદન કર્યું. કુ.અમૃતા શેરગીલે ફ્રેન્ચ કલાની અસરવાળાં ચિત્રો દોર્યાં. આઝાદીનો શંખ ફુંકાયો ત્યારે આ યુગના કલાકારોએ પણ રાષ્ટ્રભક્તિને ઉજાગર કરતાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં. ગુજરાતમાં કલા ગુરુશ્રી રવિશંકર રાવળે ઘરઆંગણે જ કલાશાળા શરૂ કરીને ખ્યાતનામ ચિત્રકારો તૈયાર કર્યાં. 'કુમાર' નામના માસિક અંક દ્વારા તથા 'અંજતાના કલામંડપો' જેવાં પુસ્તકો દ્વારા ભારતીય કલાને વિશ્વ સમક્ષ મૂકી છે. અમદાવાદમાં શેઠ સી.એન. કલા વિદ્યાલયમાં શ્રી રસીકભાઈ પરીખ, શ્રી સોમાલાલ શાહ જેવા સમર્થ કલાકારોએ ઉચ્ચકોટીના કલાકારોને તૈયાર કર્યાં. પ્રયોગશીલ કલાકાર શ્રી એન.એસ. બેન્દ્રે જેવા ચિત્રકારોએ મૂર્તથી અમૂર્ત આકારોનાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં. શ્રી ભૂપેન ખખ્ખર, ગુલાબ મહંમદ શેખ, રાઘવ કનેરીયા, શ્રી જયોતિ ભટ્ટ જેવા કલાકારોનું બહુમાન થવાથી કલાજગતનું ગૌરવ વધ્યું.

આધુનિક ચિત્રકારોએ રંગ ઉપરાંત ધાતુનાં પતરાં, લાકડું, રેતી અને સરેશ જેવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને અમૂર્ત રચનાઓ કરી છે. છેલ્લા દશકામાં ચિત્રાંકનમાં અવનવા પ્રયોગો થયા છે. ભાવપૂર્ણ ચિત્રોની જગ્યાએ કારીગરીવાળા ચિત્રો બનવા લાગ્યાં. પશ્ચિમની હવામાં પલોટાયેલા કલાકારો પરંપરાગત શૈલીઓ અને વિષયોને તિલાંજલી આપીને કાંઈક નવું સર્જન કરવાનો આનંદ માણી રહ્યા છે.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

(1) અણીવાળું નાક, લાંબી અને મોટી આંખો, બીજી આંખ ચહેરાની બહાર તેમજ પાતળા પેટવાળાં પાત્રો આસન ઉપર અક્કડ બેઠક _________ શૈલીની વિશિષ્ટતા છે.

(2) અકબરના પુત્ર _________ કળા પારખુ હતા.

(3) કાંગડા શૈલી _________ના ખીણ પ્રદેશમાં વિકસી હતી.

(4) મોગલ બાદશાહ _________ના સમયમાં ચિત્રકારો મોગલ સામ્રાજય છોડીને હિમાલય તરફ વસ્યા.

2. નીચેના પ્રશ્નોના આપેલા વિકલ્પમાંથી સાચો જવાબ શોધીને લખો.

(1) બંગાળ, બિહાર અને નેપાળમાં કઇ શૈલી વિકસી હતી ?

(A) જૈન (B) પાલ (C) મોગલ (D) રાજપૂત

(2) જૈન શૈલી બીજા કયા નામથી ઓળખાય છે ?

(A) બંગાળ શૈલી (B) મોગલ શૈલી (C) ગુજરાત શૈલી (D) રાજસ્થાન શૈલી

(3) ઘેરદાર ચણિયો કઈ શૈલીની વિશિષ્ટતા છે ?

(A) રાજપૂત (B) મોગલ (C) જૈન (D) પાલ

(4) મોગલ શૈલીમાં પક્ષી ચિત્રોનો ચિત્રકાર કોણ હતો ?

(A) મોલારામ (B) હરિદાસ (C) માનક (D) મન્સુર

3. નીચેના (A) વિભાગની વિગત સાથે (B) વિભાગની વિગતને યોગ્ય રીતે જોડો.

(A)		(B)
1. કાંગડા શૈલીનો મુખ્ય વિષય	( )	1. મોગલ શૈલી
2. શિકારના દ્રશ્યોવાળી ચિત્રશૈલી	( )	2. રાજપૂત શૈલી
3. પારદર્શક ઓઢણીવાળી ચિત્રશૈલી	( )	3. કલ્પસૂત્ર
4. ચહેરાની બહાર આંખવાળી શૈલી	( )	4. કૃષ્ણભક્તિ
5. જૈન શૈલીનો ધાર્મિક ગ્રંથ	( )	5. જૈન શૈલી

4. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(1) ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે અગ્નિનું ચિત્ર શેના પર આલેખવાનો આદેશ વર્ણવેલો છે ?

____

(2) રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાં કઇ સદી દરમિયાન રાજપૂત શૈલીનો વિકાસ થયો ?

____

(3) ઈરાની અને સ્થાનિક રાજપૂત શૈલીના ચિત્રકારોની મદદથી તૈયાર થયેલી શૈલીને કયા નામે ઓળખીએ છીએ ?

____

(4) અર્વાચીન યુગની ચિત્રકલાનું વિધિસર શિક્ષણ આપવા માટે મુંબઈમાં શેની સ્થાપના થઈ ?

____

(5) કોલકાતાની કઈ નામની કલા શાળામાં આધુનિક ચિત્રકલા પ્રવાહોનો અભ્યાસ કરીને નામી કલાકારો તૈયાર થયા ?

____

●

2 મધ્યયુગથી અર્વાચીનકાળ સુધીનો શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાનો વિકાસ

મધ્યકાલીન કલા એટલે ગુપ્તકાળ પછીની કલા, અહીંથી બૌદ્ધ કાલીનકલા વિરામ પામી સાથે સાથે હિન્દુ ધર્મીકલા વિકસતી ગઈ. સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે ગુફા મંદિરોની જગ્યાએ હવે વિશાળ છતવાળા થાંભલા તથા ઊંચાં શિખરબંધ મંદિરો બંધાવા લાગ્યાં. દક્ષિણ ભારતની આ શૈલીને 'દ્રવિડ શૈલી' તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ શૈલીના વિકાસમાં ચાલુકયરાજાઓનો ફાળો વધારે છે. શિલ્પમાં કલ્પના તત્ત્વનો ઉમેરો થયો. પૌરાણિક કથા પ્રસંગો અને બ્રહ્માંડની કલ્પનાઓ મુજબ કોતરણીઓ થવા લાગી. આ મૂર્તિઓ વાસ્તવદર્શી જોવા મળે છે. ધ્યાનસ્થ, સ્થિર એવા મુખ કમળવાળી મૂર્તિઓમાં હવે ચંચળતા વાળાં સર્જનો થવાં લાગ્યાં.

આ પ્રકારનું હિન્દુ શિલ્પ સ્થાપત્ય ઐહોલ, બાદામી, ઈલોરા, ઍલિફન્ટા મહાબલિપુરમ અને કાશ્મીર (માર્તંડ મંદિર)માં જોવા મળે છે. મથુરા શૈલીનું કામ ઓછું થતું ગયું. ચાલુકયો, પલ્લવો અને રાષ્ટ્રકુટો અરસપરસ ઝગડવામા સમય પસાર કરવા લાગ્યા. હાર-જીત તો થતી રહી પરંતુ ત્રણેયના શાસનકાળ દરમિયાન હિન્દુ ધર્મી કલાશૈલીની પ્રણાલી તો વિકસતી જ રહી. રાષ્ટ્રકુટ રાજાઓના સમયમાં નિર્માણ પામેલું કૈલાસ મંદિર સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ લાંબો વારસો ધરાવે છે. મૂળ કૈલાસ મંદિર કાંચી (પલ્લવ કાળ)માં થયું. તેવા જ ઘાટ અને આકારવાળું સર્વોચ્ચ શિખર સમું ઈલોરાનું નામાંકિત કૈલાસ મંદિર રાષ્ટ્રકુટો એ બંધાવ્યું. 'ઈલોરાના કૈલાસ'માં સ્થાપત્ય શૈલી અને શિલ્પ પ્રણાલી ઉત્તમકક્ષાએ પહોંચી. ચાલુકયોને હરાવનાર રાષ્ટ્રકુટો હતા પરંતુ બન્ને હિન્દુ ધર્મને માન આપતા હતા.

મધ્યકાલીન હિન્દુ કલા : ઉત્તર ગુપ્તકાળ પછી હિન્દુ મંદિરો બાંધવાનું કાર્ય ઉત્તર, પશ્ચિમ, મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતમાં અવિરતપણે ચાલતું રહ્યું છે. તેની કલા શૈલીની અસર છેક 'ગુજરાત' સુધી થઈ છે. ગુપ્તકાળ પછી સમગ્ર કલા 'મધ્યકાલીન હિન્દુ કલા' તરીકે ઓળખાઈ. આ સમયના કારીગરો બહુ જ કુશળ હતા. મંદિરોના ખૂણેખૂણાને કોતરણીથી ભરી દીધા છે. કલામાં સાદગી, સૌષ્ઠવ અને સૌંદર્યને બદલે ઠાઠમાઠ વધ્યા છે. મંદિરની દિવાલો ઉપર ખૂબ જ શિલ્પો સુશોભિત થયાં છે. પૂર્વ મધ્યકાળમાં દક્ષિણમાં દ્રવિડ શૈલીમાં સ્થાપત્ય થયું છે. આ શૈલી 'નાગર શૈલી' તરીકે ઓળખાય છે. આ શૈલી સ્થળોને આધારે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. (1) ઓરિસ્સા (2) ભુવનેશ્વર. જેમાં કોણાર્ક અને પુરી જેવા સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે.

કોર્ણાકનું સૂર્યમંદિર (The Sun Temple at konark) :

ઓરિસ્સા રાજ્યમાં ઘણા બધાં સુંદર મંદિરોની શૃંખલા-વિવિધ વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે ભગવાન શિવને સમર્પિત લિંગરાજ મંદિર ભૂવનેશ્વરમાં, જગન્નાથ મંદિર પૂરીમાં અને કોણાર્કમાં સૂર્યમંદિર વગેરે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ભવ્ય અને મહત્ત્વના ગણી શકાય છે.

કોર્ણાકનું સૂર્યમંદિર

કોણાર્કના સૂર્યમંદિરનું નિર્માણ ગંગારાજ વંશના નરસિંહદેવ પહેલાના શાસનકાળમાં (ઈ.સ. 1238-1264)માં થયું હતું. આ મંદિરનું નિર્માણ એક મોટા પ્રાંગણમાં ભગવાન સૂર્યના ભવ્ય રથ સમાન કરવામાં આવ્યું હતું. આ મંદિર ભગવાન સૂર્યને સમર્પિત છે.

આ મંદિરમાં રથનાં 12 જોડી ચક્ર છે જે વર્ષના 12 મહિનાના પ્રતિક છે. જેમાં સાત (7) અશ્વો આ ભવ્યરથને ખેંચતા બતાવવામાં આવ્યા છે. એક ઊંચી વેદિકા (બેઠક) ઉપર બનેલા આ મંદિર પર સૂર્યની વિવિધ પ્રતિમાઓ છે અને નરમંડપ (ભોગ મંડપ) પર વિવિધ સંગીતકારો અને નૃત્યકારોની પ્રતિમાઓ ઓરિસ્સાની શૈલીમાં જોવા મળે છે. મંદિરનું મૂળરૂપ નરમંડપ (ભોગ મંડપ) જગ મોહન અને ગર્ભગૃહ મળીને મંદિરનું મૂળરૂપ તૈયાર થયું છે. સૂર્યમંદિરનો રથ સૂર્યની દૈનિક ગતિ તથા વાર્ષિક ગતિ દર્શાવે છે. જેના સાત ઘોડા અઠવાડિયાના સાત દિવસના પ્રતિકસમાન છે.

કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર

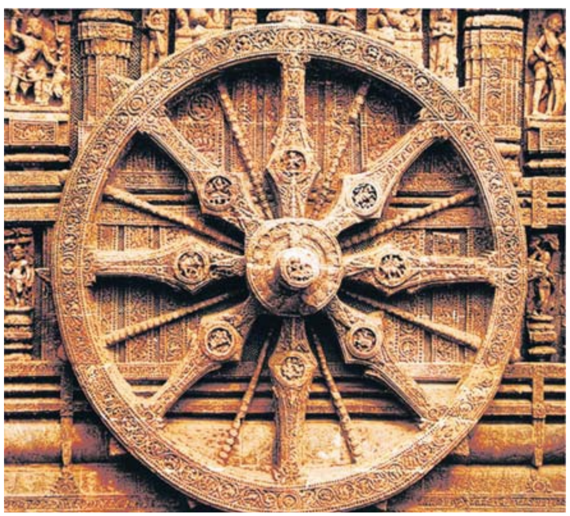

સૂર્યમંદિરના રથનું પૈડું

કોણાર્કનું રથમંદિર (સૂર્યમંદિર)

સૂર્યરથના 12 જોડી ચક્ર (પૈડાં) પર સુંદર કોતરણીવાળા આઠ મોટા અને આઠ નાનાં આરા છે. ચક્રોની નીચે હારમાળા પર ચાલતા હાથીઓના સમૂહને ઘણી જ બારીકાઈથી બતાવવામાં આવ્યા છે.

આવા સુંદર આકર્ષક અને બેનમૂન શિલ્પ સ્થાપત્ય સમુદ્ધિના કારણે કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર મહત્ત્વનું જોવાલાયક અને દેશ-વિદેશી પર્યટકો માટે પ્રવાસી સ્થળ બન્યું છે.

ઈલોરા (વેરૂળ)ની શિલ્પકલા (Sculpture of Ellora caves) :

ઈલોરાની ગુફા

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં ઔરંગાબાદથી લગભગ 17 કિ.મી. દૂર અને અજંતાથી ૯૬ કિ.મી.ના અંતરે ઈલોરાની ગુફાઓ આવેલી છે. જેમાં બૌદ્ધ, હિન્દુ (બ્રાહ્મણ) અને જૈન ધર્મની ગુફાઓનો સમન્વય જોવા મળે છે.એમ વિવિધ ધર્મોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી 34 જેટલી ગુફાઓ જોવા મળે છે. આ સિવાય વૈદિક દેવો, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, વાયુ અને ઈન્દ્રનાં શિલ્પો જોવા મળે છે.

34 જેટલી આ ગુફાઓમાં 1 થી 12 બૌદ્ધ ગુફાઓ છે, મધ્યભાગમાં 13 થી 29 હિન્દુગુફાઓ આવેલી છે ત્યાર પછી 30 થી 34 જૈન ગુફાઓ છે. આ ગુફાઓમાં આમ તો ચાલુકય અને રાષ્ટ્રકુટ રાજવંશોની કલા શૈલીઓનું મિશ્રણ જોવા મળે છે.

રાષ્ટ્રકુટોએ ચાલુકયને હરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. (ઈ.સ. 757 થી 973) તેમના શાસનકાળ દરમિયાન આ ગુફાઓની શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલા અસ્તિત્વમાં આવી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણદેવે વેરૂળ (ઈલોરા)નું શ્રેષ્ઠ કલાસર્જન 16 (સોળમી) ગુફા ‘કૈલાસમંદિર’ની રચના કરાવી એમ કહેવાય છે. (ઈ.સ. 760ની આસપાસ) આ ગુફામાં કૈલાસ ઉપાડતા રાવણના પ્રસંગનું સર્જન ખૂબ જ રસપ્રદ છે. જેમાં રાવણ કૈલાસ પર્વત પોતાની તાકાતથી ધ્રુજાવી રહ્યો છે. આ ભયથી પાર્વતી શિવની સોડમાં લપાઈ ગયા છે. જ્યારે શિવ પોતાના એક જ પગનાં અંગુઠાના દબાણથી રાવણની શક્તિને ખાળી રહ્યા છે. આ સિવાય દશમસ્તકવાળા રાવણનું શિલ્પ એની પ્રચંડ શક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

કૈલાસ ગુફા મંદિરની બંને તરફ શિલ્પો આવેલા છે. જેમાં શિવની વિવિધ મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. જેમકે

કલ્યાણસુંદર, ગંગાધર, દક્ષિણામૂર્તિ, ગજેન્દ્ર મોક્ષ, લિગોદભવ વગેરે તથા ઈંદ્રાણી, વૈષ્ણવી, બ્રાહ્મણી, વરાહી, કાર્તિકા, ચામુંડા, રુદ્રાણીના શિલ્પો (સપ્તમાતૃકા) અદ્દભૂત શિલ્પકલાનાં નમૂનાઓ છે.

શિવ-પાર્વતીના લગ્ન (ગુફા નં. 20)

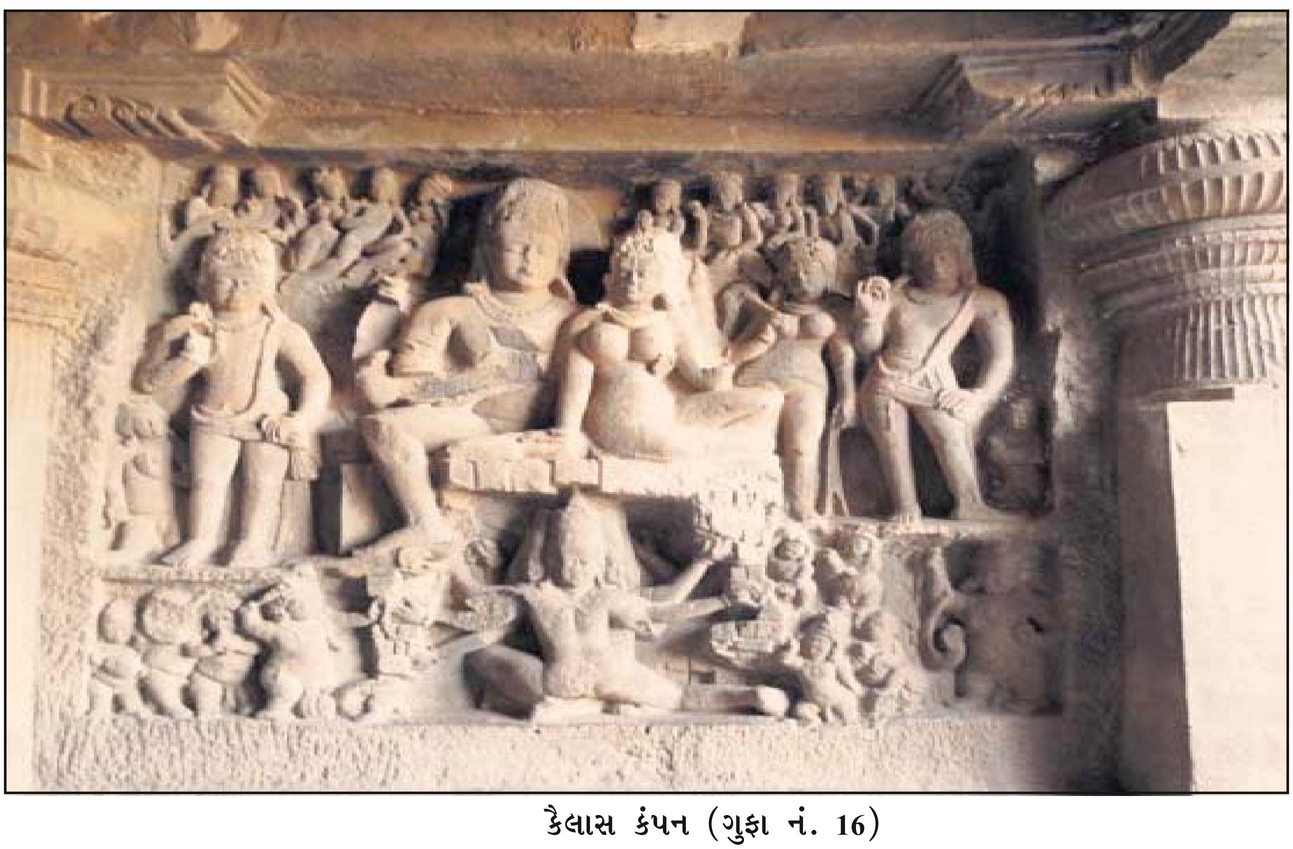

કૈલાસ કંપન (ગુફા નં. 16)

રાવણની ખાઈ ગુફાનં. 14માં ચોપાટ રમતા શિવ-પાર્વતી અને શિવ-તાંડવ તથા મહિષાસુર મર્દિનીનું શિલ્પ આકર્ષક છે. ગુફા નં. 20, શિવ - પાર્વતીના લગ્ન પ્રસંગોનું તેમજ શિવના અન્ય સ્વરૂપોનું નિરૂપાણ થયેલું છે. ગુફા નં. 32 ઈન્દ્રસભાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જેમાં તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ - મહાવીર સ્વામીની ભવ્ય પ્રતિમા ઉપરાંત પાર્શ્વનાથ અને બહાબલિની અને યક્ષિણીઓના મનોહર શિલ્પ છે.

ઈલોરામાં ભારતીય શિલ્પકલા અને સ્થાપત્યકલાની પરિપકવતાના દર્શન થાય છે જે 8 મી સદી પછીના થયેલા શિલ્પ-સ્થાપત્યનાં વિકાસનું મહત્ત્વનું કેન્દ્ર કહી શકાય.

એલિફન્ટાની ગુફા (Elephanata Cave) :

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં મુંબઈથી આશરે 12 કિલોમીટર જેટલો દૂર એલિફન્ટા ટાપુ આવેલો છે. સ્થાનિક લોકો આ ટાપુને ધારાપુરી કહેતા. તેનું મરાઠી નામ હતું ગઢપુરી, અર્થાત કિલ્લેબંધીવાળું ગામ. આ ટાપુ બે ટેકરીઓનો બનેલો છે. આ ટેકરીઓના ઢાળ પાસે જે સંગમ સ્થાન હતું. ત્યાં ખડકમાંથી હાથી આકારનો એક ખડક બની રહેતો તેથી એનું નામ એલિફન્ટા પડ્યું હોવાનું માની શકાય.

સ્થાપત્ય કલાની દૃષ્ટિએ આ ટાપુ અદ્દભૂત ગણાવી શકાય. કળા, શિલ્પ અને અનોખા સૃષ્ટિ સૌંદર્યનું અનોખું મિલન પ્રશસનીય અને આનંદ આપે એવાં છે. આ ગુફા ઈલોરાની ગુફા જેટલી પ્રાચીન નથી. ઈ.સ. 8 (આઠમી) સદીમાં આ ગુફા બાંધવામાં આવી હોવાનું મનાય છે. આ ગુફામાં મંડપની દિવાલો પર વિશાળ અર્ધમૂર્ત શિલ્પની પટ્ટીઓ ચારે બાજુએ છે. આ ગુફામાં પ્રવેશતા જ એક વિશાળ ખંડ છે. ખંડની અધવચ્ચે મોટું શિવલિંગ છે. આ શિવલિંગ ખંડના તળિયાથી પાંચેક ફૂટ ઊંચું હશે. આ ખંડમાં પ્રવેશ માટે ચાર દરવાજા આવેલા છે. અને દરેક દરવાજે પથ્થરમાંથી કંડારેલી દ્વારપાળની આકૃતિઓ છે.

લેખક ટી.એ. ગોપીનાથરાવે પોતાના પુસ્તક એલીમેન્ટસ ઑફ હિંદુ આયકોનોગ્રાફી (Elements of Hindu Iconogryahyમાં

ત્રિમૂર્તિ

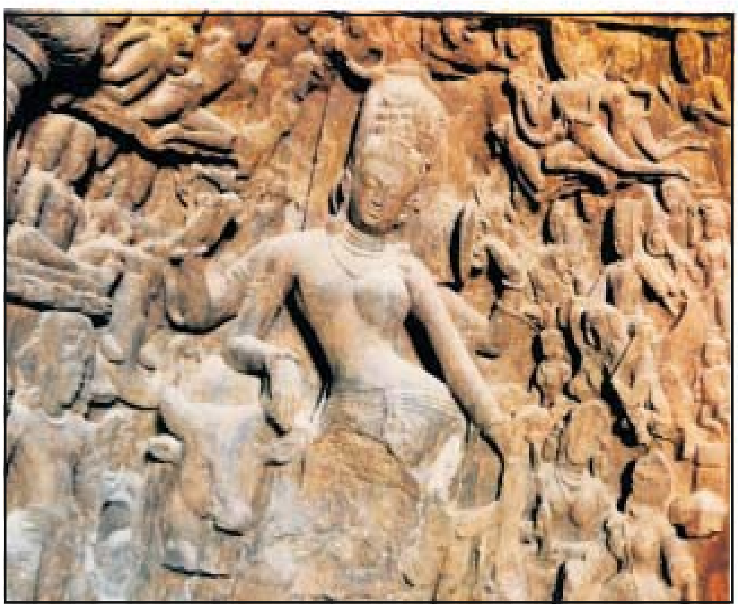

અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપ

આ પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ શિલ્પને મહેશ્વર મૂર્તિ તરીકે પણ ઓળખાવે છે. આ મૂર્તિ પોતાનું સ્થાન અને આકારનો એલિફન્ટાની બધી જ મૂર્તિઓમાં અલગ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવે છે. આને સદાશિવ, મહેશ્વર અથવા મહેશમૂર્તિ પણ કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ મુખ વાળી મૂર્તિ ભગવાન શિવના વિભીન્ન રૂપોના દર્શન કરાવે છે. બ્રહ્મા-સર્જન, મહેશ રુદ્ર - સંહાર અને વિષ્ણુ-રક્ષકના ત્રણ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. આ ત્રણરૂપના કારણે પણ ત્રિમૂર્તિ કહેવાય છે. વિધાતાને એક જ મૂર્તિમાં જોવાની ઈચ્છાને શિલ્પકારોએ પૂર્ણ કરી છે.

આઠમી સદીમાં નિર્માણ થયેલી આ ગુફાને રાષ્ટ્રકૂટ વંશનું યોગદાન માનવામાં આવે

છે. સન 1636 માં પોર્ટુગીઝે મુંબઈના ટાપુનો કબજો ગુજરાતના સુલતાન પાસેથી મેળવ્યો. એમાં ગઢપુરી-આજનું એલિફન્ટાનો પણ સમાવેશ થયો હતો.

ત્રિમૂર્તિની આગળ જતાં ડાબી બાજુએ જે મૂર્તિ આવેલ છે તે પણ ભગવાન શંકરની જ મૂર્તિ છે. જેમાં અડધું સ્વરૂપ મહાદેવજીનું નર સ્વરુપે અને અડધું શરીર પાર્વતીનું નારી (પ્રકૃતિ) સ્વરૂપે છે. આ બંનેના શિવ-શક્તિ સ્વરૂપમાં બિરાજમાન છે. આ બંને સમન્વય રૂપ મળી અર્ધનારી સ્વરૂપ બન્યું છે. બાજુમાં નંદી (પોઠીયો) જોવા મળે છે. પોતાના વાહન નંદી પર શિવજીએ હાથ રાખેલ શિલ્પ અહીં જોવા મળે છે.

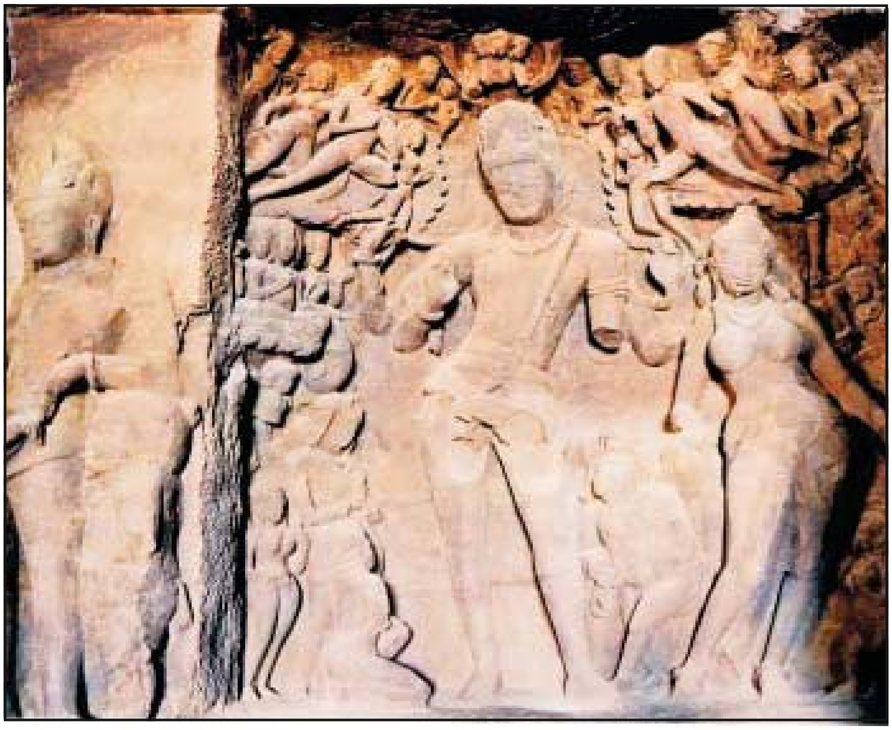

શિવ-પાર્વતી (ગંગાધર)

આ સિવાય કમળના આસન ઉપર બિરાજમાન બ્રહ્માની ચારમુખવાળી મૂર્તિ છે. આ સિવાય પાર્વતીની પણ બે મૂર્તિઓ છે. જાડા હોઠ અને આંખોમાં દયાભાવ અહીંની મૂર્તિઓની ખાસિયત છે.

ત્રિમૂર્તિની જમણીબાજુએ ગંગાધર શિવનું પૂર્ણકદનું શિલ્પ જોવા મળે છે. સ્વર્ગમાંથી ગંગા અવતરી ત્યારે મહાદેવજીએ પોતાના મસ્તક-જટામાં ઝીલી હતી એમાંથી ધાર વહી તે ગંગા તરણ (ગંગાધર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

એલિફન્ટાની તમામ મૂર્તિઓનું સ્થાપત્ય અદ્દભૂત અને પ્રશંસનીય છે. આજે પ્રવાસ સ્થળ તરીકે દેશ-વિદેશના પર્યટકો આ ટાપુનો વધારે ઉપયોગ કરે છે.

મહાબલીપુરમ્‌ની શિલ્પ સ્થાપત્ય કલા (Sculpture of Mahabalipuram)

તામિલનાડુ રાજ્યમાં ચેન્નાઈ પાસે સમુદ્ર કિનારે વસેલું મહાબલીપુરમ્ શિલ્પ અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઘણું જ મહત્ત્વનું છે. જુદી જુદી જગ્યાઓ પર શિલ્પ અને સ્થાપત્ય જોવા મળે છે. જેમાં પહાડ કોતરેલાં ગુફા મંદિરો અને પહાડની સપાટી પર કોતરેંલા મંદિરો જે દ્રવિડ શૈલીને અનુસરતા જોવા મળે છે.

મહાબલીપુરમ પલ્લવવંશનું મહત્ત્વનું બંદર અને દક્ષિણ ભારતનું વેપારનું કેન્દ્ર હતું. પલ્લવ વંશના મહેન્દ્ર વર્મન (પ્રથમ) અને તેનો દિકરો નરસિંહ વર્મનના શાસન કાળ (ઈ.સ. 600 થી 650) દરમિયાન શિલ્પો અને સ્થાપત્યની રચના મામલ્લપુરમ (મહાબલીપુરમ) ખાતે થયેલી

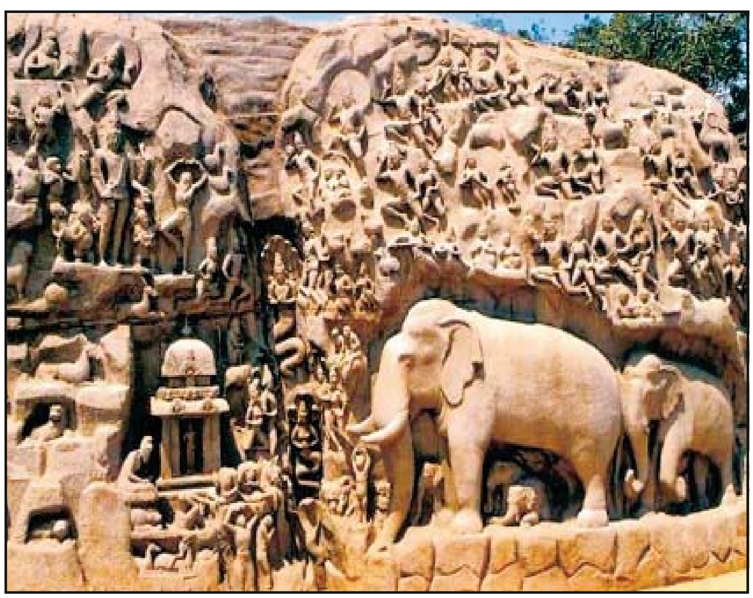

મહાબલિપુરમ્‌નું અંશમૂર્ત શિલ્પ

છે. જેમાં ગંગાવતરણ - ભગીરથ ઋષિની તપશ્ચર્યા - એક જ શીલામાં કોતરેલા શિલ્પના ઉત્તમ નમુનાઓ છે.

ગંગાવતરણની જમણી બાજુએ નદી તરફ પ્રયાણ કરતા હાથીઓનું ઝુંડ છે. જેમને આકાશમાં ઊડતા ગંધર્વો અહોમુદ્રામાં વધાવી રહેલા દેખાય છે. જે સાતમી સદીના મધ્યભાગમાં ખડકમાં કોતરેલ અર્ધમૂર્ત શિલ્પનો બેનમૂન કલ્પના શક્તિનો નમૂનો છે. મહિષાસૂર મર્દિનીમંડપ, વરાહમંડપ અને કૃષ્ણગુફા વગેરે મહત્ત્વના ગુફામંદિરો છે. બીજા અનેક અવર્ણિનય સ્મારક છે. જેમાં સમુદ્ર કિનારાની નજીક 'પાંચ પાંડવ રથ' દ્રૌપદી રથ, અર્જૂન રથ, ભીમ રથ, ધર્મરાજ રથ અને નકુલ-સહદેવ રથ જેના નામે જાણીતા છે. જે દ્રવિડ શૈલીના પ્રયોગાત્મક નમૂનાઓ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગંગાવતરણના અર્ધમૂર્ત શિલ્પમાં એક પગ પર તપ કરતા ભગીરથનું શિલ્પ તેમજ માનવ, દાનવ, દેવ, ગાંધર્વ, હાથીઓ અને તપ કરતો બિલાડો તથા ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામેલી હરણાંની શિલ્પકૃતિઓ અને વાનર કુટુંબ, નદી વગેરે શિલ્પો છે પ્રાણી શિલ્પમાં મહાબલીપુરમનું નામ મોખરે છે.

અર્વાચીન (આધુનિક) શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલા (Sculpture of Modern art)

પરિવર્તન એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. પ્રાગ ઐતિહાસિક યુગનો આદીમાનવ ગુફાઓમાં રહેતો હતો ત્યારથી આજના આધુનિક યુગ સુધીની વિકાસ યાત્રાએ પરિવર્તનનું જ પરિણામ છે. આધુનિક યુગની શરૂઆત થાય તે પહેલાં માનવી પાસે અઢળક સમય હતો એટલે કે સમયની મોકળાશ હતી. તેથી કલાકાર પાસે ધીરજ અને ખંત ભરપૂર હતા એટલે કલાકાર બારિક કોતરણી કરીને કલાને કંડારતો હતો. હેરીટેજનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યો જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે લાકડા ઉપર, પથ્થર ઉપર કે અન્ય ધાતુ ઉપર વરસોનાં વરસો વીતી જાય તેવી કોતરણી જોવા મળે છે.

આબુ ઉપરનાં દેલવાડાનાં દહેરાં, અંજતાની ગુફાઓનાં ચિત્રો, ઈલોરાની ગુફાઓમાં આખા પર્વતને ઉપરથી તેમજ અંદરથી કોતરીને કરેલું ભગીરથ શિલ્પકામ તો પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું. ધન્ય છે કલાકારની ધીરજ અને ખંતને.

અત્યાર સુધી રાજાઓ અને શ્રીમંતોના શોખ અને અહમને પોષવા માટે કરવાં પડતાં સર્જનોથી કલાકાર ગુંગળાવા લાગ્યો હતો તેથી વાસ્તવિક કલાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ મૌલિક સર્જનો કરવાની શોધમાં કલાકાર હતો. આવા સમયમાં એટલે કે ઓગણીસમી સદીમાં કેમેરાની શોધે વાસ્તવિક કલા ઝુંટવી લીધી. પરિણામે કલાકારને

આધુનિક શિલ્પો

શિલ્પકાર - શ્રી પીરાજી સાગરા

શિલ્પકાર - શ્રી રતિલાલ કાંસોદરીયા

શિલ્પકાર - શ્રી પીરાજી સાગરા

શિલ્પકાર - શ્રી રતિલાલ કાંસોદરીયા

પોતાની રીતે સ્વતંત્ર વિચારો રજૂ કરવાની તક મળી જેમાંથી આધુનિક કલાનો ઉદ્‌ભવ થયો. આધુનિક યુગમાં નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો થવાથી આખું વિશ્વ નજીક આવી ગયું અને માનવીની પ્રવૃત્તિઓ વધી ગઈ. તેથી માનવીની ધીરજ અને ખંત ખુટી ગયાં. આમ ઓછા સમયમાં વધુ સારૂ લાગે તેવી કલાનો ઝડપથી વિકાસ થયો એ જ આજની આધુનિક કલા.

આધુનિક શિલ્પ કલા

આધુનિક સમયમાં વાસ્તવિક કલા ધીરે ધીરે લુપ્ત થવા લાગી અને આધુનિક શિલ્પ કલાનો વિકાસ થયો. આધુનિક શિલ્પ-કલાનું નામ આવે એટલે હિંમતશાહને યાદ કરવાજ પડે. તેમણે તથા તેમના જેવા અન્ય શિલ્પકારોએ આધુનિક શિલ્પો તૈયાર કરવામાં હરણફાળ ભરી. ટેરાકોટા પથ્થર, લાકડું વગેરેમાં આશ્ચર્ય ચકિત થવાય તેવાં શિલ્પો તૈયાર કર્યાં. આ આધુનિક શિલ્પકલા એક એવી કલા છે. જેમાં જોનારની કલ્પના શક્તિને થોડી મહેનત કરવી પડે. આધુનિક શિલ્પોના કેટલાક નમુના અહીં છવાયા છે. તેના ઉપરથી આધુનિક શિલ્પો વિશે સમજી શકાશે.

શિલ્પકાર : રજનીકાંત ચૌહાણ

આધુનિક સ્થાપત્ય કલા

આધુનિક સ્થાપત્ય કલામાં પણ આમૂલ પરિવર્તનો આવ્યાં. પરંપરાગત સ્થાપત્ય કલાનાં વળતાં પાણી થયાં અને આધુનિક સ્થાપત્યોનો ભરપુર વિકાસ થયો. પથ્થર, લાકડું કે અન્ય ધાતુને સ્થાને સિમેન્ટ, ક્રોંક્રીટ, ઈંટ, રેતી વગેરેનો ઉપયોગ વધી ગયો. પરિણામે બારીક કોતરણીને બદલે આડા, ઉભા, ત્રાંસા વગેરે સપાટ આકારોને કલાત્મક રીતે ગોઠવીને સ્થાપત્યને આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે. વળી ઔદ્યોગિકતાને કારણે ગામડાંના લોકોએ રોજી મેળવવા શહેરો તરફ દોટ મૂકી પરિણામે શહેરો વસ્તીથી ઉભરાવા લાગ્યાં અને રહેઠાણનો પ્રશ્ન વિકટ બન્યો. આમ ઓછી જગ્યામાં વધુનો સમાવેશ કરવા માટે ગગનચુંબી કે બહુમાળી ઇમારતો અસ્તિત્વમાં આવી.

સુખ સગવડ, હવા, ઉજાસ અને વૈભવને ધ્યાનમાં રાખીને બનતા આ સ્થાપત્યોમાં ભલે બારીક કોતરણી કે નકશીકામ ન હોય તો પણ આકર્ષક અને નવીનતમ તો લાગે જ છે. આધુનિક સ્થાપત્યોના કેટલાક નમુના અહીં છાપ્યા છે. તેના ઉપરથી આધુનિક સ્થાપત્યોનો ખ્યાલ આવશે.

આધુનિક સ્થાપત્ય

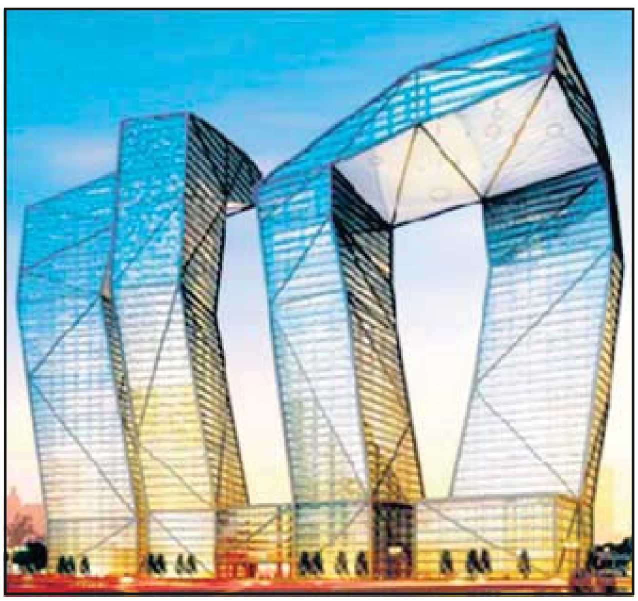

ગિફ્ટ સિટી - ગાંધીનગર

આધુનિક સ્થાપત્ય

આધુનિક સ્થાપત્ય

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

(1) ગુપ્તકાળ પછી સમગ્ર કલા ________ તરીકે ઓળખાઈ.

(2) ઈલોરાની ગુફા નં. ૩૨ ________ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

(3) ગુફા મંદિરો અને પહાડી સપાટી પર કોતરેલા મંદિરો ________ શૈલીને અનુસરતા જોવા મળે છે.

(4) ઓગણીસમી સદીમાં ________ની શોધે વાસ્તવિક કલા ઝુંટવી લીધી.

2. નીચેના પ્રશ્નોના આપેલા વિકલ્પમાંથી સાચો જવાબ શોધીને લખો.

(1) મહાબલીપુરમ કયા વંશનું મહત્ત્વનું બંદર અને દક્ષિણ ભારતનું વેપારનું કેન્દ્ર હતું.

(A) રાજપૂત વંશ (B) રાષ્ટ્રકુટ વંશ (C) પલ્લવ વંશ (D) મુસ્લિમ વંશ

(2) કમળના આસન ઉપર બીરાજમાન બ્રહ્માની મૂર્તિ કેટલા મુખવાળી છે ?

(A) બે મુખ (B) ચાર મુખ (C) પાંચ મુખ (D) ત્રણ મુખ

(3) મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં ઈલોરાની ગુફાઓ, ઔરંગાબાદથી લગભગ કેટલા કિ.મી. દૂર આવેલી છે ?

(A) 12 (B) 15 (C) 17 (D) 23

(4) ઈલોરાની ગુફાઓ કઈ સદીમાં બાંધવામાં આવી હોવાનું મનાય છે.

(A) 6 સદી (B) 8 મી સદી (C) 10 મી સદી (D) 14 મી સદી

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(1) ત્રિમૂર્તિની જમણીબાજુએ કોનું પૂર્ણકદનું શિલ્પ જોવા મળે છે ?

____

(2) કયા ટાપુને સ્થાનિક લોકો ધારાપુરી ટાપુ કહેતા હતા ?

____

(3) કોણાર્કના સુર્યમંદિરનો રથ કોના પ્રતિક સમાન છે ?

____

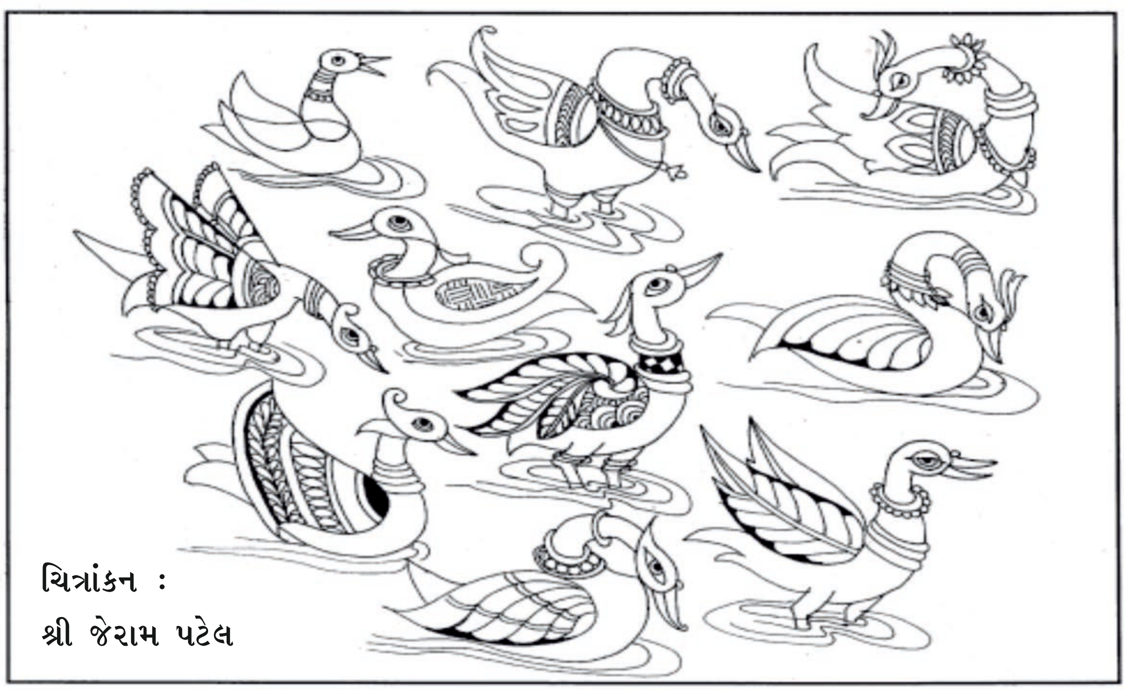

ચિત્રાંકન :
શ્રી જેરામ પટેલ

3 ભારતીય આધુનિક કલાપ્રવાહો

ઓગણીસમી સદી પછીનો સમય આધુનિક સમય ગણાય છે. આધુનિક સમયમાં વિશ્વના દેશોમાં ચિત્રકલા, શિલ્પ કલા અને સ્થાપત્ય કલામાં આમૂલ પરિર્વતનો આવ્યાં. વળી આ સદીમાં કેમેરાની શોધ થતાં વાસ્તવિક કલાનું ક્ષેત્ર કેમેરાએ લઈ લીધું. પરિણામે અત્યાર સુધી વાસ્તવિક કલાના કલાકારોને કેમેરો ન કરે તેવી કલા વિકસાવવાની ફરજ પડી અને તેમાથી જ આધુનિક કલાનો પાયો નંખાયો.

ભારતીય કલાકારો પણ કલાક્ષેત્રે અવનવા પ્રયોગો કરતા થયા. પરિણામે ભારતીય કલાકારો વાસ્તવિક કલાનાં બંધનો તોડીને મૌલિક સર્જનો કરવા લાગ્યા.

ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે, શ્રીમતી અંજલી ઇલા મેનન, શ્રી તૈયબ મહેતા, ભૂપેન ખખ્ખર, અતુલ ડોડિયા અને એમ.એફ.હુસેન જેવા ચિત્રકારોએ પણ આધુનિક કલાને પૂર્ણ પણે વિકસાવી.

વાસ્તવિક કલાથી મૂકત થતાં ચિત્રકારોએ પોતાની આગવી શૈલીથી મુકતપણે ચિત્રોનું સર્જન કરવાનું શરૂ કર્યું. આધુનિક ચિત્રો કોઈ વાર્તા, કવિતા કે પ્રસંગનું વર્ણન કરતા હોય તેવા હોતા નથી પરંતુ આવા ચિત્રોને સમજવા માટે જોનારને આકારો સમજવા થોડી માનસિક કસરત કરવી પડે છે. દા.ત. આધુનિક ચિત્રકાર તૈયબ મહેતા અને ભૂપેન ખખ્ખરનાં ચિત્રો જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે આધુનિક ચિત્રો કેવાં હોય છે.

ભારતીય આધુનિક કલા પ્રવાહોમાં આધુનિક ચિત્રકલા વિશે તમે ઉપર જોઈ ગયા. તે જ રીતે હવે ભારતીય આધુનિક શિલ્પ કલા વિશે માહિતી મેળવીએ.

ભારતીય આધુનિક શિલ્પ કલામાં અગ્રેસર શિલ્પકારનું નામ હોય તો તે હિંમત શાહનું છે. શિલ્પકલામાં પણ પરંપરાગત વાસ્તવિક આકારોને બદલે ગુઢ અને રહસ્યવાળાં શિલ્પો થયાં જેને સમજવા અને માણવા મગજને થોડી તસ્દી લેવી પડે છે. કારણ કે આકારો સીધા સાદા હોતા નથી. તેમ છતાં ઉત્તમ કોટીના તો લાગે જ છે. આજ કાલ ઓફિસોમાં બગીચાઓમાં, બંગલાઓમાં, શો રૂમ વગેરે જગ્યાએ વિશાળ કદમાં આવાં આધુનિક શિલ્પો તમને જોવા મળશે.

આવાં શિલ્પો, પથ્થર, માટી, લાકડુ, લોખંડ, મશીનનાં બગડીગએલાં ચક્રો, સાધનો, ઓજારો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને અદ્‌ભૂત આકારોનું સર્જન કરવામાં આવે છે. જેમાં શિલ્પકારનો અથાગ પરિશ્રમ દેખાઈ આવે છે. શ્રી હિંમત શાહના આધુનિક શિલ્પના નમૂના જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે આધુનિક શિલ્પો કેવાં હોય છે.

આધુનિક કલાપ્રવાહોમાં સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર કેટલાંક માધ્યમો ખૂબ જ ઉપયોગી છે. તેથી આવાં માધ્યમોનો પરિચય કેળવીએ. આધુનિક સમયમાં કલાકારોની વિચારધારામાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું. હવે કલાક્ષેત્રે વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાનો વિકાસ થયો. કલાકાર પોતાના વિચારોને પૂર્ણરૂપે કલા દ્વારા મૌલિકતાથી સમાજ સમક્ષ મૂક્તો થયો છે.

અવનવા યંત્રો, સાધનો, કમ્પ્યૂટર અને આધુનિક પ્રિન્ટર્સની શોધ થતાં કલાક્ષેત્રે અવનવા ફેરફાર આવ્યા. જેમાં ઈન્સ્ટોલેશન (સ્થાપન કલા) કમ્પ્યુટર ગ્રાફિકસ જેવા વિષયોનું ગહનતાથી વિચારો દ્વારા નિર્માણ થયું. ઈન્સ્ટોલેશન એ ઘણો રસપ્રદ વિષય છે. તેમાં ભવ્યતાની સાથે સમાજને સારો સંદેશ આપી શકાય છે અને જાહેર સ્થાનો પર કલાનું અદ્દભૂત વાતાવરણ સર્જાય છે.

(1) ગ્રાફિકસ :

ફાઇન આર્ટમાં ગ્રાફિક્સના ઘણાં પ્રકારો માંથી અત્યારે જે ગણી શકાય તેવા નીચે પ્રમાણે છે.

(1) લીનોક્ટ (2) લીથોગ્રાફી (3) વુડક્ટ

(4) ઈચીંગ (5) કમ્પ્યૂટર ગ્રાફિક્સ

(i) લીનોકટ (Linocut):

લીનો શીટ ઉપર ડ્રોઈંગ કરી તેને તીક્ષ્ણ સાધનોથી ડ્રોઈંગ પ્રમાણે વિરુદ્ધ કોતરણી કરો. ત્યારબાદ રોલરથી ઈન્ક (કલર)લગાવી તેની ઉપર પેપર મૂકી મશીનમાં પ્રેશરથી પ્રિન્ટ કાઢો અથવા ચમચી ઘસીને પણ પ્રિન્ટ કાઢી શકાય.

લીનોકટનું ચિત્ર - ચિત્રકાર શ્રી ભરત પટ્ટણી

લીથોગ્રાફીનું ચિત્ર - ચિત્રકાર શ્રી ભરત પટ્ટણી

(ii) લીથોગ્રાફી (Lithography) :

'લીથો'નો અર્થ પથ્થર થાય છે આ પદ્ધતિમાં 'સ્મુધ સેન્ડ' એટલે કે રેતીના ઉપયોગથી બે પથ્થર પાણીની મદદ લઈને ઘસીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેના ઉપર ડ્રોઈંગ કરવામાં આવે છે. ડ્રોઈંગ તૈયાર થયા બાદ તેના ઉપર ગમ લગાવવામાં આવે છે. જેથી ડ્રોઈંગ ફિક્સ થઈ જશે. ત્યારબાદ વૉશ કરી ઈંક લગાવી મશીનમાંથી પ્રિન્ટ નીકળી શકે છે.

(iii) વુડકટ (Woodcut) :

આ પદ્ધતિમાં મુખ્યત્વે સેવનના લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. આમાં પણ સપાટી લીસી કર્યા બાદ તેને અણીદાર વુડકટના સાધનો વડે તૈયાર કરેલ ડ્રોઈંગ મુજબ કોતરણી કરવાની હોય છે. ત્યારબાદ તેના ઉપર રોલર વડે ઈંક લગાવી પેપર શીટ મૂકી પ્રિન્ટ કાઢી શકાય છે. મશીન પ્રેશરથી પણ પ્રિન્ટ કાઢી શકાય અને ચમચી ઘસીને પણ પ્રિન્ટ કાઢી શકાય છે.

વુડકટનું ચિત્ર - ચિત્રકાર શ્રી ભૂપેન ખખ્ખર

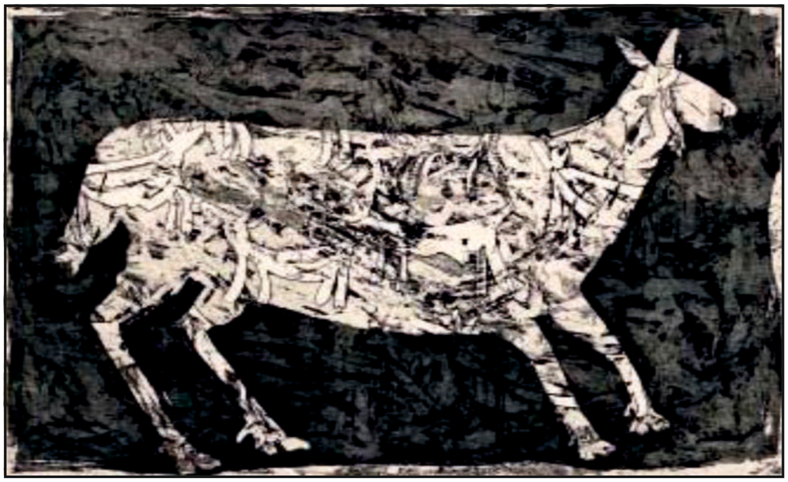

ઈચિંગનું ચિત્ર - ચિત્રકાર શ્રી ભરત પટ્ટણી

(iv) ઈચિંગ (ધાતુ-કોતરણી)

(Etching): આ પદ્ધતિમાં ધાતુના પતરાને કોતરવામાં આવે છે. એસિડ વડે ઘણી ધાતુ ખવાઈ જાય છે. આથી સૌ પ્રથમ ધાતુને એસિડની અસરથી મુક્ત મીણ, રાળ જેવા પદાર્થના પાતળું પડ તેના પર ચઢાવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ સોય જેવી તીક્ષ્ણ ઓજારોથી ધાતુ પર આકૃતિ અંકિત કરી તેને એસિડવાળા પાણીમાં ડુબાડવામાં આવે છે. એસિડની તીવ્રતા કે મંદતા, સમય અને તાપમાનના પરીબળો વડે જાડી, પાતળી, આછી કે ઘેરી રેખાઓ કોતરી શકાય છે. આની છાપ ધાતુ-કોતરણીને મળતી હોય છે. આ પદ્ધતિમાં કલમથી રેખાંકન અંકિત કરે તેના કરતા પણ સરળતાથી સ્વયં રેખાંકન અંકિત કરી શકાય છે.

(v) કમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સ (Computer Graphics) : આજના કમ્પ્યુટરના યુગમાં મહત્ત્વનું પાસું કલાની દૃષ્ટિએ કમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સ છે. અવનવી કલ્પના શક્તિમાં નવા નવા સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ કરી ફોટોશૉપ, કૉરલ ડ્રો, ઈલેસ્ટ્રેટર 3D મેકસમાં અદ્દભૂત રચના થાય છે. ગ્રાફિક્સની દૃષ્ટિએ આ બધા જ સોફ્ટવેર મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. દા.ત. ગગનમાં વિહરતી કોઈ પરી અને ચમકતા તારલાઓ... જેનું સર્જન કરતાં દિવસો પૂરા થઈ જાય જે આજના જમાનામાં ઈન્ટરનેટ અને સોફ્ટવેરના ઉપયોગથી મિનિટોમાં સર્જી શકાય છે તથા પ્રિન્ટિંગ ક્ષેત્રે પણ અવનવા મશીનો આવતાં. મોટામાં મોટી પ્રિન્ટ પણ લઈ શકાય છે.

કોમ્પ્યુટર દ્વારા થયેલું ચિત્ર

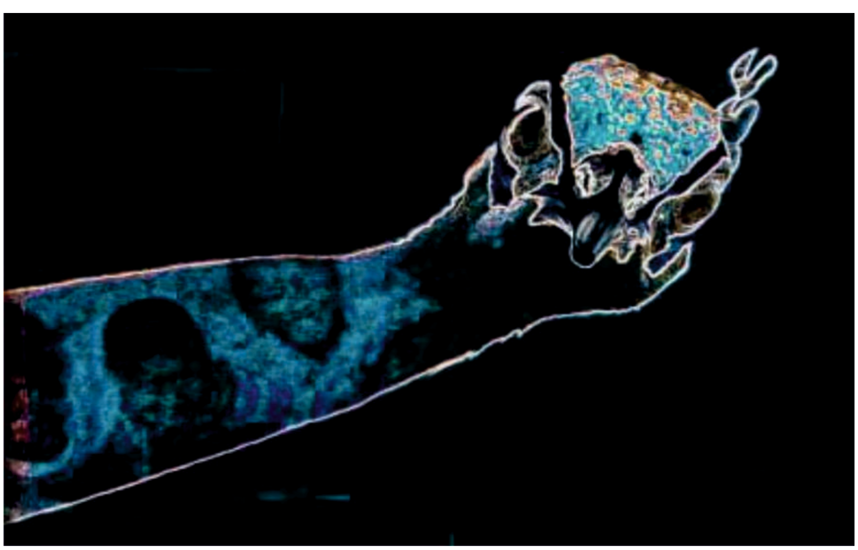

કોમ્પ્યુટર દ્વારા થયેલું ચિત્ર

2. 3D - (Three - Dimensional)

3D એટલે ત્રિપાર્શ્વ આકારો. જે આકારમાં લંબાઇ, પહોળાઇ અને ઉંચાઈ કે ઉંડાઇ નરી આંખે જોઈ શકાય. તેવા આકારો ત્રિપાર્શ્વ આકારો (3D) કહેવાય છે. દા.ત. ચારે બાજુથી કોતરેલી મૂર્તિ કે કલાનો નમૂનો, મંદિર, મકાન, પુસ્તક, કંપાસબોક્ષ, ખુરશી, ટેબલ, ઝાડ, પ્રાણી, પક્ષી વગેરે વસ્તુઓ કે સાધનો ત્રિપાર્શ્વ આકારો 3D આકારો છે.

2D (Two - Dimensional) એટલે દ્વિપાર્શ્વ આકારો વિશે તમે અગાઉ માહિતી મેળવેલી જ છે. જે આકારને માત્ર લંબાઇ અને પહોળાઇ જ છે તેવા આકારો (2D) કહેવાય છે. કારણકે આવા આકારોને ઘનતા હોતી નથી. દા.ત. ચિત્ર, કાગળ વગેરે સપાટ આકારોને 2D તરીકે ઓળખીએ છે. આધુનિક યુગના કલા પ્રવાહોમાં એક નવો પ્રયોગ શરૂ થયો છે અને તે છે 2D હોવા છતાં 3D ચિત્રો આકાર દેખાય છે. દા.ત. એક મકાનનું ચિત્ર છે. આ ચિત્ર છે એટલે ખરેખર 2D જ કહેવાય, પરંતુ તેને જોતાં નરી આંખે મકાનને જોતા હોઈએ એટલે કે આપણે વાસ્તવિક મકાનને જ જોઈ રહ્યા છીએ તેવો આપણને ભાસ કે ભ્રમ થાય છે. આવા પ્રકારનાં ચિત્રો 3D ચિત્રો કહેવાય છે. અહીં કેટલાક 3D ચિત્રો છાપ્યાં છે. તે જોશો તો તમને ખ્યાલ આવશે કે આ એક ચિત્ર (2D) હોવા છતાં આપણને 3D ચિત્રો ના રૂપમાં દેખાય છે. એટલે કે આપણને વાસ્તવિક 3D આકાર જોતા હોઈએ તેવો ભ્રમ કે ભાસ થાય છે.

3D **ચિત્રો**

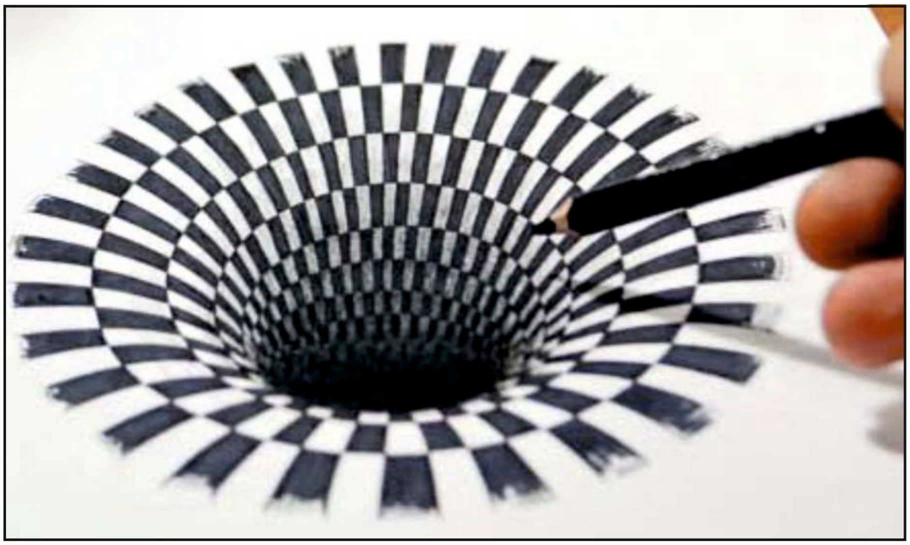

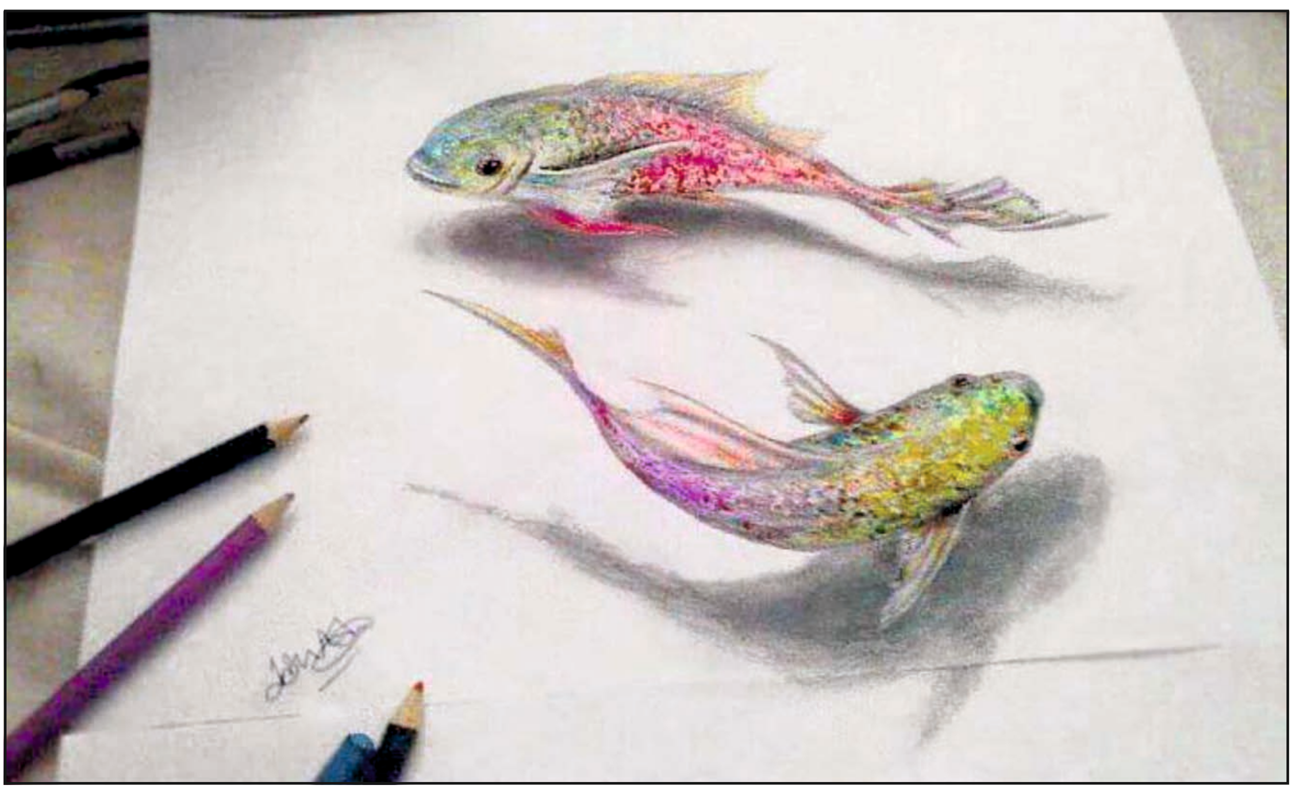

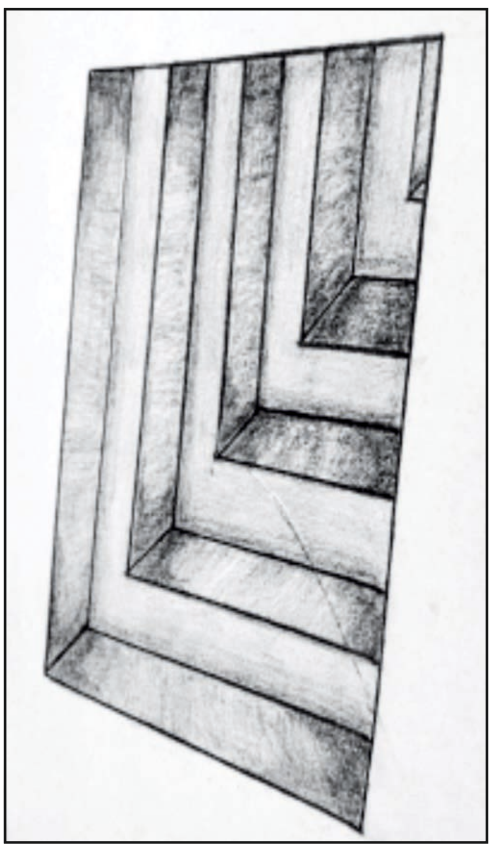

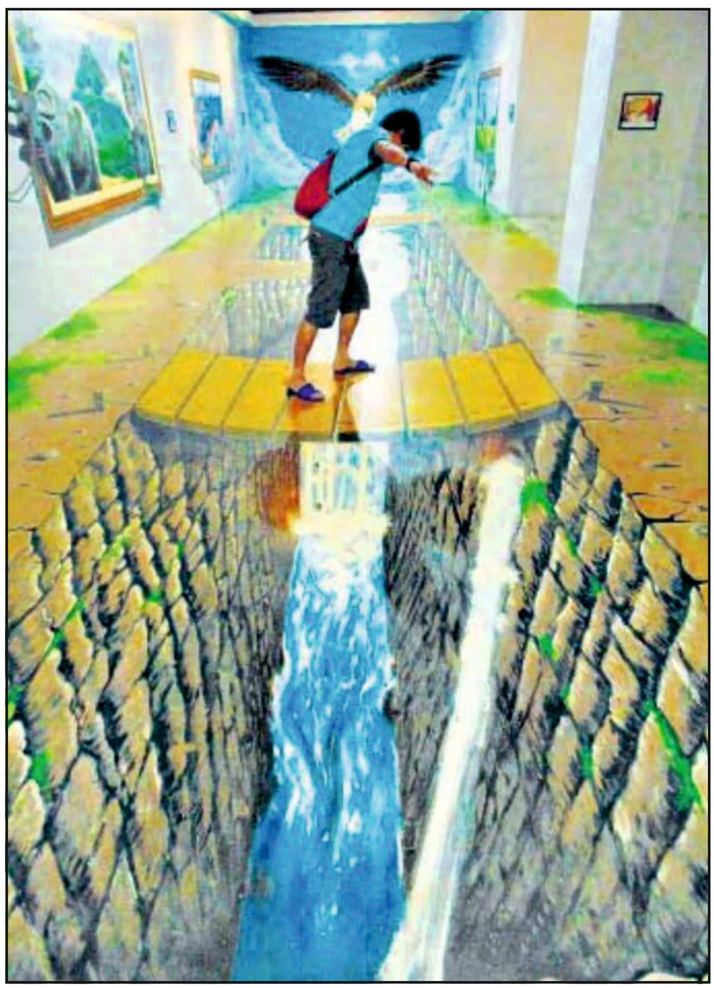

3D ચિત્રો

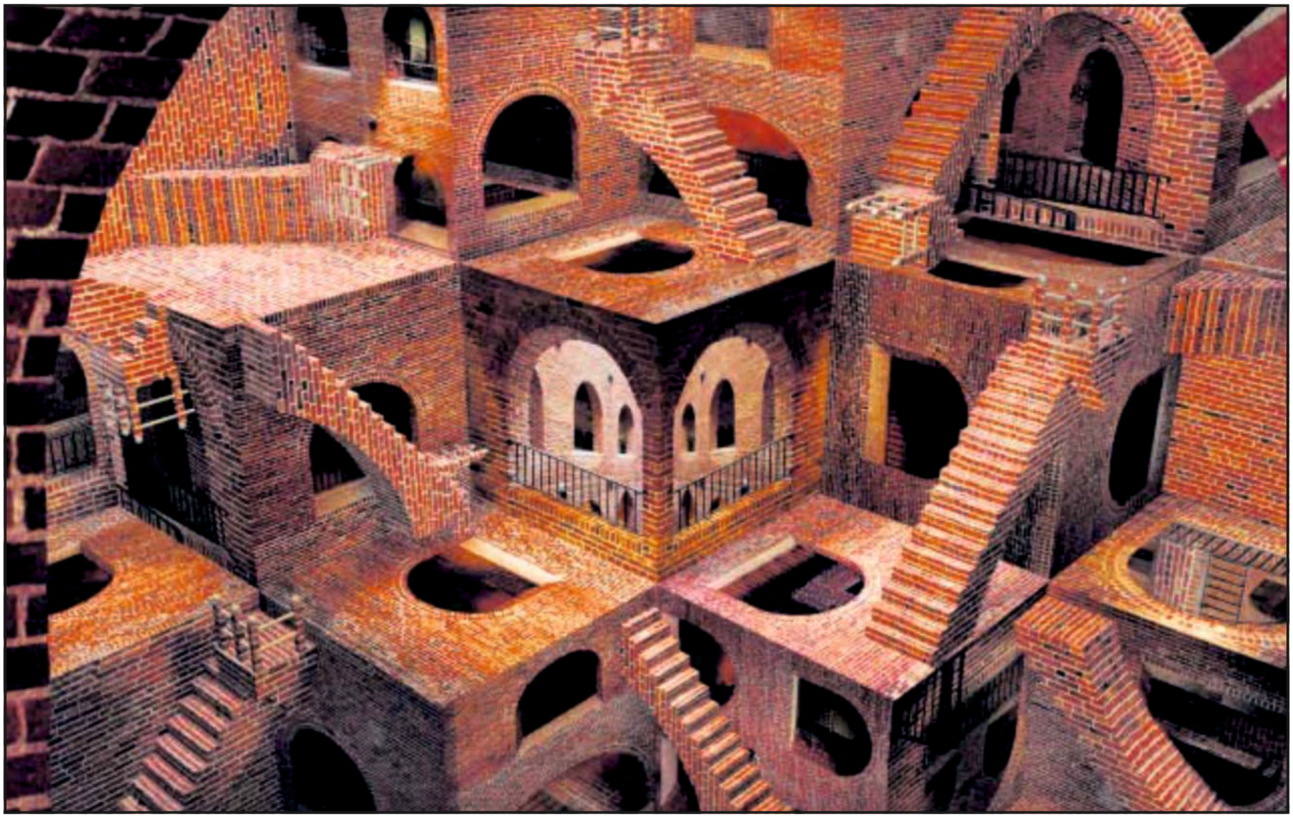

3D ચિત્ર

3. ઈન્સ્ટોલેશન (Installation art) (સ્થાપન કલા)

સ્થાપન કલા પ્રમાણમાં એક નવી શૈલી છે. આ ત્રિપરિમાણીય (થ્રી ડાયમેન્શન) રચના છે. સ્થાપન કલા એ કામ ચલાઉ અને કાયમી પણ હોઈ શકે છે. આર્ટ ગેલેરી, સંગ્રહાલય અથવા જાહેર સ્થળોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. કલાના એક ચોક્કસ ફોર્મ માટે સ્થાપનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઈન્સ્ટોલેશનમાં (સ્થાપન કલા) માં તેનો દરેક ખૂણો એક ખાસ સંદેશ અભિવ્યક્ત કરવા માંગે છે. અને એક અનન્ય કલાનું ફોર્મ વધુ રસપ્રદ બનાવીને પ્રેક્ષકને ઊભો રહેવા માટે મજબૂર કરે છે.

સ્થાપન કલા ગેલેરી આધારિત, ઈલેક્ટ્રોનિક આધારિત, વેબ આધારિત હોઈ તેનો વ્યાપ અમર્યાદિત છે. તે કલાકારના ખ્યાલ અને હેતુઓ ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રાખે છે. આ કલામાં ભવ્યતા જોવા મળે છે. ઈન્સ્ટોલેશન એ પ્રેક્ષકોનું આકર્ષણ બની કલાનું વાતાવરણ સર્જીને આધુનિક (કન્ટેમ્પરરી) આર્ટની ઊંડી સમજણ આપી જાય છે.

ઈન્સ્ટોલેશન (સ્થાપન) કલાનો નમૂનો

ઈન્સ્ટોલેશન (સ્થાપન) કલાનો નમૂનો

ઈન્સ્ટોલેશન (સ્થાપન) કલાનો નમૂના

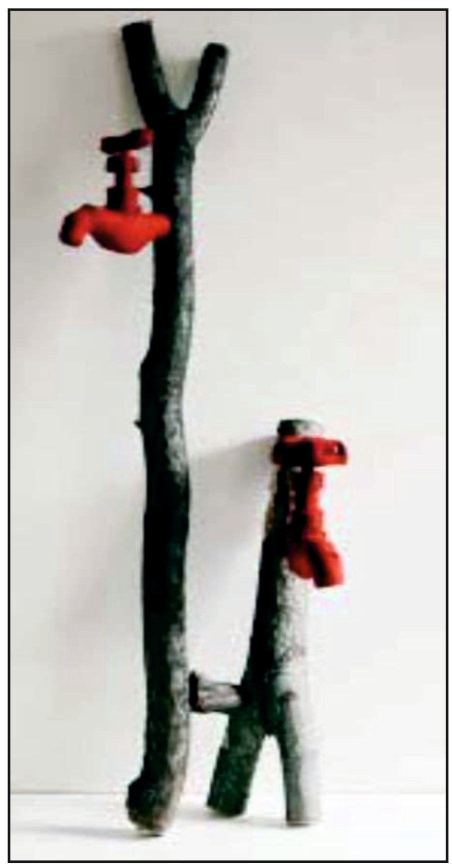

ઈન્સ્ટોલેશન (સ્થાપન) કલાનો નમૂના

4. કમ્પ્યુટર ડિજીટલ વર્ક (Computer Digital Work)

વિશ્વ આજે ડિજીટલ યુગમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે. ભારત સરકારે પણ 'ડિજીટલ ઈન્ડિયા'નું સૂત્ર વહેતું મૂકીને વિશ્વના કદમ સાથે કદમ મીલાવવાનું આપણને આહ્‌વાન આપ્યું છે.

કમ્પ્યુટર ક્ષેત્રમાં ડિજીટલ વર્ક દ્વારા યુવાન પોતાની કારકિર્દીનું ઘડતર કરી શકે છે અને આર્થિક સંપન્નતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ ક્ષેત્ર હજુ નવું હોઈ તેમાં હરીફાઈ ઓછી અને તકો વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલી છે. આજે તસ્વીરોથી માંડીને ફ્લેક્સ બોર્ડ તથા હોર્ડિંગ્સ જ્યારે ડિજીટલ બની રહ્યા છે ત્યારે કમ્પ્યુટર ડિજીટલ વર્ક શીખવું સલાહભર્યું જ નહીં, અત્યંત આવશ્યક પણ છે.

ડિજીટલ વર્ક એ આજની આ 'સ્માર્ટ' એજ ની તાતી જરૂરીયાત છે. પ્રવર્તમાન બજારને તથા નવી પેઢીને આજે દરેક બાબતમાં સ્માર્ટ, ડિજીટલ, ઉચ્ચ ગુણવત્તાથી ઓછું કશું ખપતું નથી. આ ઉપરાંત આજના આ યુગમાં પ્રોડક્ટની સાથે સાથે પેકેજીંગથી માંડીને પુસ્તક સુધીના તમામ ક્ષેત્રોમાં નવીનતા અને તાજગી લાવી શકાય છે.

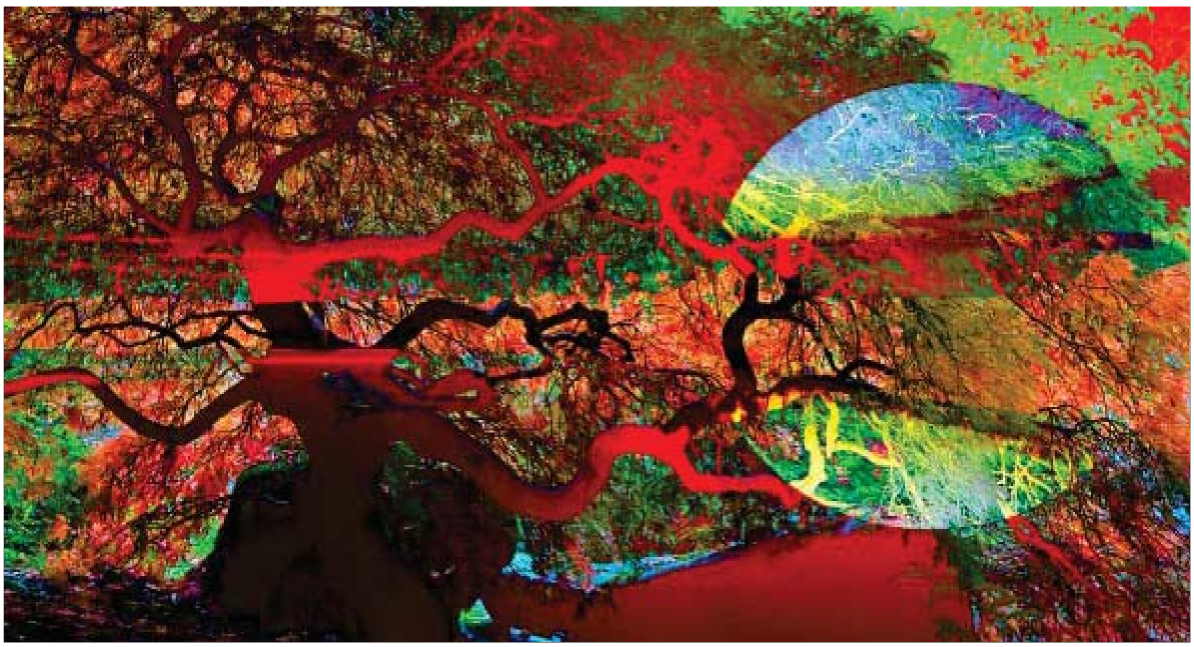

કોમ્પ્યુટર દ્વારા કરેલ ડિજિટલ વર્ક

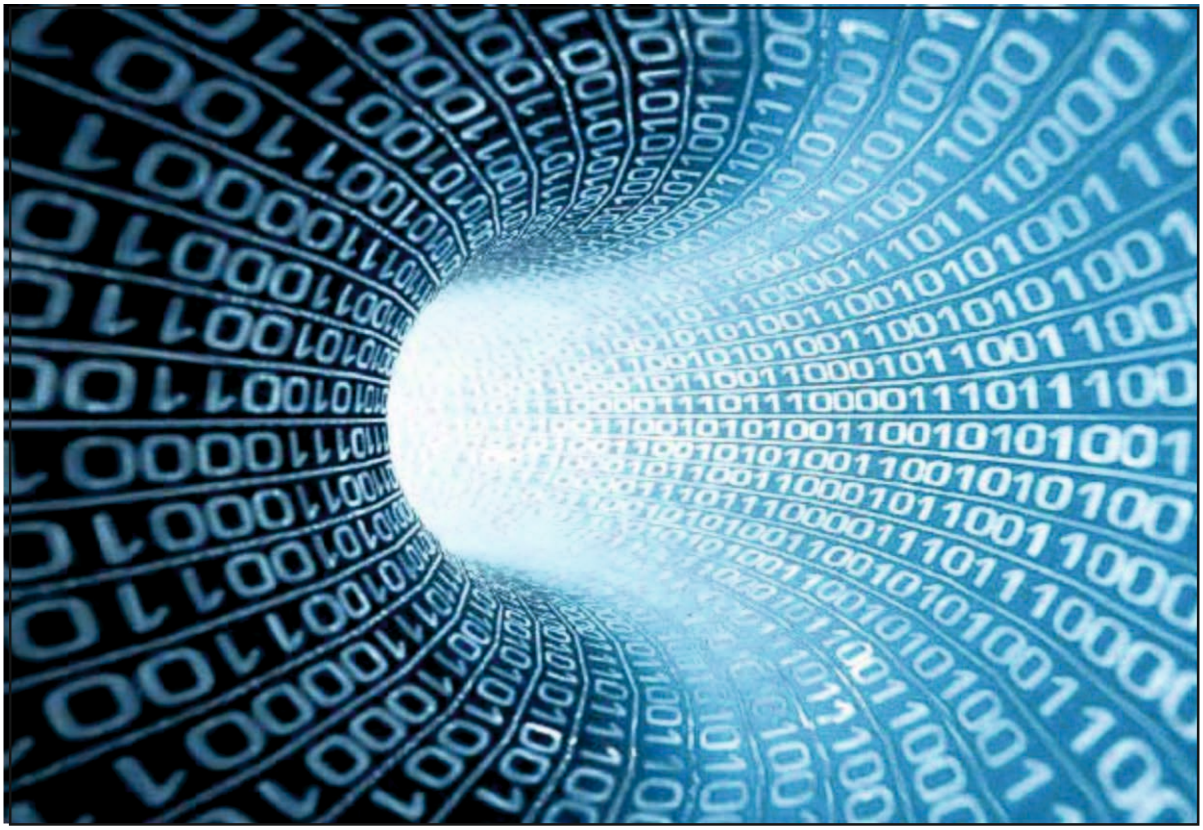

કોમ્પ્યુટર દ્વારા કરેલ ડિજિટલ વર્ક

કોમ્પ્યુટર દ્વારા કરેલ ડિજિટલ વર્ક

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

(1) _________ સદી પછી આધુનિક સમય શરૂ થયો.

(2) _________હોટપ્લેટ ઉપર ગરમ કરી એસિડ વોશ બાદ પ્લેટ તૈયાર થાય છે.

(3) 'લીથો'નો અર્થ _________ થાય છે.

(4) ઈચિંગ પદ્ધતિમાં _________ પ્લેટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(5) કમ્પ્યુટર ક્ષેત્રમાં _________ વર્ક દ્વારા યુવાન પોતાની કારકિર્દીનું ઘડતર કરી શકે છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોના આપેલા વિકલ્પમાંથી સાચો જવાબ શોધીને લખો.

(1) કયા પ્રકારના ગ્રાફીકસમાં તીક્ષ્ણ સાધનોથી ડ્રોઈંગ પ્રમાણે કોતરણી થાય છે ?

(A) લીનોકટ (B) ઈચિંગ (C) લીથોગ્રાફી (D) કમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સ

(2) વુડકટમાં મુખ્યત્વે કયા લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે ?

(A) લીમડાના (B) જાંબુડાના (C) આંબાના (D) સેવનના

(3) આજના યુગમાં કલાની દૃષ્ટિએ કયું ગ્રાફિક્સ છે ?

(A) લીનોકટ (B) કમ્પ્યુટર (C) લીથોગ્રાફી (D) ઈચિંગ

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(1) આજના જમાનામાં શેના ઉપયોગથી ડિઝાઈન મિનિટોમાં સર્જી શકાય છે ?

____

(2) શેની શોધ થતાં કલાક્ષેત્રે અવનવા ફેરફાર આવ્યો ?

____

(3) ''ડિજીટલ ઈન્ડિયા''નું સૂત્ર વહેતું મૂકીને વિશ્વના કદમ મીલાવવાનું આહ્‌વાન કોણે આપ્યું છે ?

____

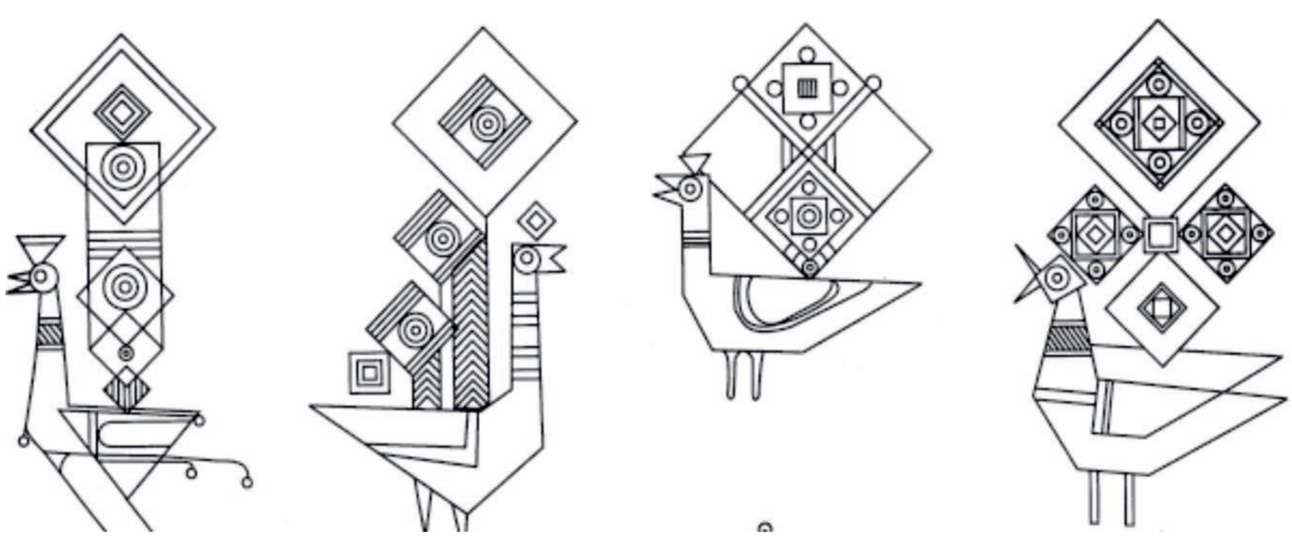

ચિત્રાંકન : શ્રી જેરામ પટેલ

4 નામાંકિત ચિત્રકારો (Well-known Painters)

ચિત્રકારોના જીવન અને તેમણે કરેલી ચિત્ર સાધનાના પરિપાક રૂપે જે કાંઈ સર્જન થયું છે તેની માહિતી આ પ્રકરણમાં આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે. આજકાલ થતાં ચિત્ર સર્જનોમાં આધુનિકતાના નામે ઘણા પ્રયોગો થયા છે. જેનાથી પરિચિત રહેવાથી આપણી સંવેદનાઓ વધારે તીવ્ર બનશે. આપણે ચિત્રોનું સર્જન કરવામાં અનેક પ્રયોગો કરતા થઈશું તો નવસર્જનનો આનંદ માણી શકીશું.

આમ તો અનેક નામો ઉચ્ચ કક્ષાનાં ચિત્ર સર્જનોમાં જાણીતાં છે. પરંતુ બધાનો સમાવેશ આટલા નાના પુસ્તકમાં થઈ શકે નહિં તેથી અમુક ચિત્રકારોનો પરિચય અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમના જીવનમાંથી કાંઈક પ્રેરણા લઈને આપણે સર્જનશક્તિને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

1. શ્રી તૈયબ મહેતા

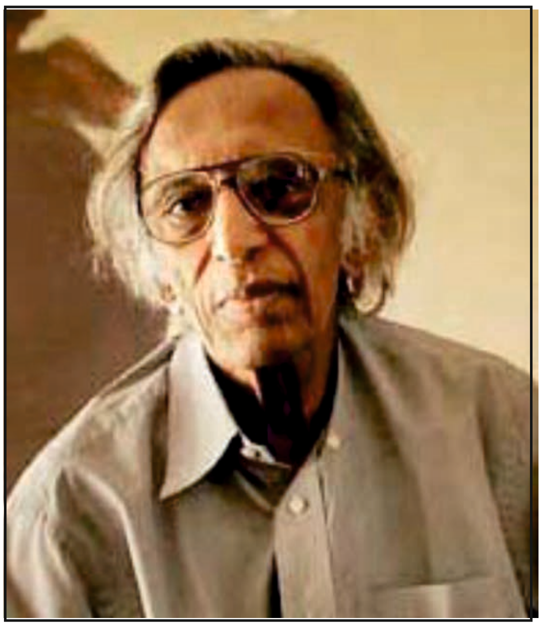

આધુનિક સમયના પ્રખર ચિત્રકાર શ્રી તૈયબ મહેતાનો જન્મ તા. 26-7-1925માં ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના કપડવંજમાં થયો હતો. ચિત્રકલાની અભિરૂચીના કારણે કલાનું શિક્ષણ મેળવવા મુંબઈની સર જે. જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટમાં જોડાયા અને 1952માં કલાનો ડિપ્લોમા મેળવ્યો. શરૂઆતમાં તેમણે એક ફિલ્મ એડિટર તરીકે જોડાઈને કારકિર્દીની શરૂઆત કરી હતી. ઈ.સ. 1959માં તેઓ લંડન ગયા અને 1964 સુધી ત્યાં જ રહીને કલાની સાધના કરી. ત્યારબાદ 'રોકલર' ફેલોશીપ મળવાથી તેઓ યુ.એસ. ગયા અને આધુનિક કલાનો અભ્યાસ કર્યો. ઈ.સ. 1970માં તેમણે બનાવેલી ફિલ્મ 'કુંડલ'ને ફિલ્મફેર એવૉર્ડ મળ્યો. અને તેમની નામના વધી ગઈ. ત્યારબાદ ભારતની કોલકાતામાં આવેલી શાંતિનિકેતન સંસ્થામાં 1984માં આર્ટીસ્ટ ઈન રેસિડન્સ તરીકે જોડાયા અને કલાકાર્યને આગળ ધપાવ્યું એક વર્ષ બાદ તેઓ મુંબઈ આવીને સ્થાઈ થયા.

શ્રી તૈયબ મહેતાના ચિત્રોમાં મેટ સપાટી જોવા મળે છે. જે ત્રાંસા આકારો દ્વારા વિભક્ત થઈ છે. તે તેમના ચિત્રોની ખાસિયત છે. ઈ.સ.1993માં ઓઈલ રંગોમાં કેનવાસ ઉપર કરેલું ચિત્ર 'દુર્ગા' ખૂબ જ શક્તિશાળી રચનાઓ છે. ઈ.સ. 1996માં 'કાલી'નું ચિત્ર જે ભયાવહ અને વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તથા ઈ.સ. 1997માં એક્રેલિક રંગોમાં સર્જાયેલું 'મહિષાસુર' ચિત્ર ખૂબ લોકચાહના પામ્યું છે. તેમનું અનેક આકૃતિઓવાળું મ્યુરલ ચિત્ર એક કરોડથી પણ વધુ કિંમતે વેચાયું છે. તેમનાં પ્રખ્યાત ચિત્રોમાં 'રીક્ષાવાળા' ફોલિંગબુલ, સેલિબ્રેશન શાંતિનિકેતન, મહિષાસુર, દુર્ગા, કાલી વગેરે મુખ્ય છે.

સેલિબ્રેશન (Celebration) **ચિત્રકાર: તૈયબ મહેતા**

શ્રી તૈયબ મહેતાનાં ચિત્રો

વુમન ઓફ રીક્સો (Woman of Rickshaw)

કાલી (Kali)

બ્લુ (Blue)

મહિસાસુર (Mahisasur)

શ્રી તૈયબ મહેતાનાં ચિત્રો

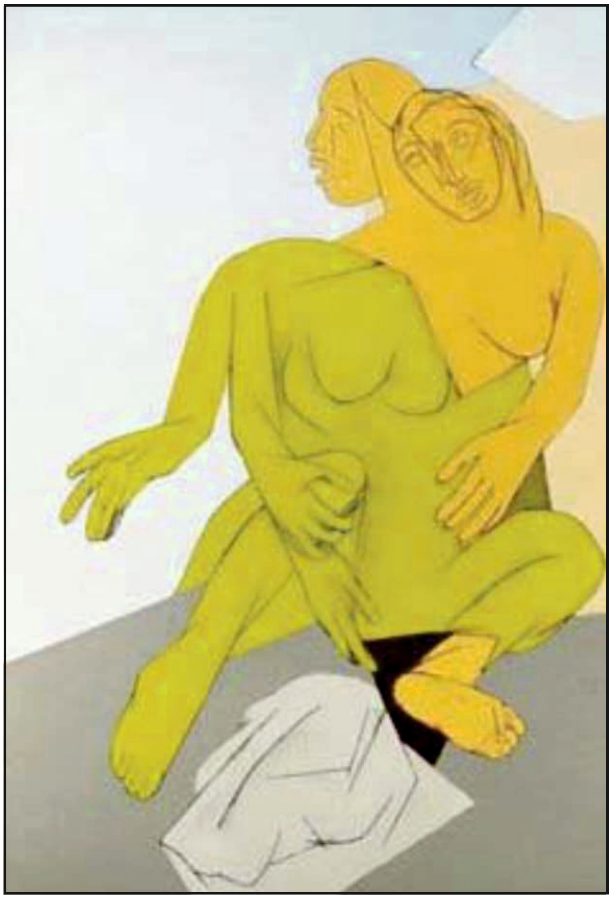

પેઈન્ટિંગ

પેઈન્ટિંગ

Falling Bull
ફોલિંગ બુલ

2. શ્રી હિંમત શાહ

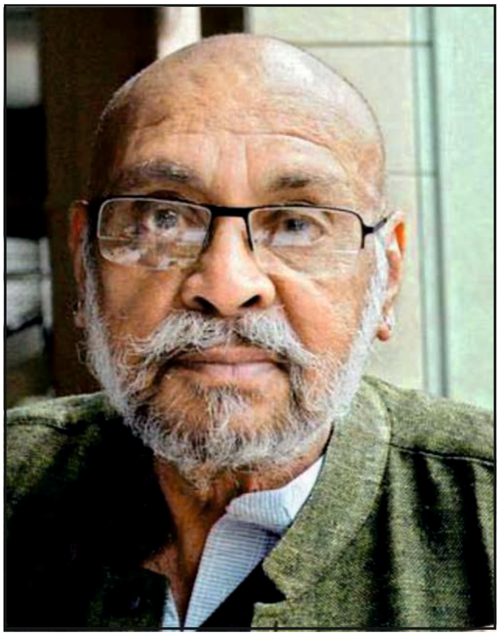

શ્રી હિંમત શાહનો જન્મ તા. 22-06-1933માં ગુજરાતમાં આવેલા કચ્છમાં લોથલ મુકામે થયો હતો. તેઓ ચિત્રકાર કરતાં શિલ્પકાર તરીકે વધુ પ્રખ્યાત છે. કલાનો અભ્યાસ સર જે.જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ, મુંબઈમાં કર્યો હતો અને આર્ટ માસ્ટરની ડિગ્રી મેળવી હતી. કલાના વધુ અભ્યાસ માટે તેઓ વડોદરાની ફેકલ્ટી ઓફ ફાઈન આર્ટમાં જોડાયા હતા. તેમના કલા પ્રદર્શનો, દિલ્હી, કોલકાતા અને મુંબઈમાં યોજાયા હતાં. 1965માં લંડનમાં યોજાયેલા આધુનિક ભારતીય ચિત્રકલા પ્રદર્શન તેમજ યુરોપમાં યોજાયેલા ગ્રૂપ પ્રદર્શનમાં પણ તેમનાં ચિત્રો પ્રદર્શિત થયાં હતાં.

શ્રી હિંમત શાહને સને 1959 અને 1962માં રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ મળ્યા હતા. 1960માં બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો પણ એવોર્ડ મળ્યો હતો. શરૂઆતમાં તેમણે ઓલ ઈન્ડિયા હેન્ડલૂમ બોર્ડ દિલ્હીમાં ડિઝાઈનર તરીકે સેવાઓ આપેલી છે.

શ્રી હિંમત શાહે અમદાવાદની લોયેલા સ્કૂલની એક દિવાલ ઉપર અમૂર્ત કલાનાં સશક્ત ભૌમિતિક રૂપોને સિમેન્ટના માધ્યમમાં સર્જનાત્મક તથા કલાત્મક સ્વરૂપ આપી હાઈ રિલીફમાં મ્યુરલ તૈયાર કરેલું છે.

ચિત્ર સર્જનની સાથે સાથે તેમણે નાની મોટી સાઈઝમાં અમૂર્ત કલાનાં આકૃતિ પ્રધાન સર્જનો કર્યાં છે. દિલ્હીમાં લલિત કલા અકાદમીમાં સ્થાઈ થઈ તેમણે અવિરતપણે ચિત્ર સર્જનો કર્યાં છે. સાથે સાથે તેમણે શિલ્પકલાને પણ વિકસાવી અને તેમના પ્રિય માધ્યમ ટેરાકોટા (પકવેલી માટી)માં હાથ અજમાવ્યો. ટેરાકોટાના કેટલાક કલાકારો સાથે રહીને અનુભવ મેળવ્યો અને આધુનિક શિલ્પોના ઘડવૈયા બન્યા. આ શિલ્પોમાં સુક્ષ્મ પોત અને રૂપ સર્જાયું છે. તેમની ભઠ્ઠીઓમાંથી અગ્નિથી તપાવેલી માટીનો સ્લેબ બહાર આવે છે અને સામાન્ય લાગતી વસ્તુ સૌંદર્ય ધરાવતી કૃતિ બની જાય છે. સ્વભાવે ધુની, સ્વમાની અને સ્પષ્ટવકતા છે.

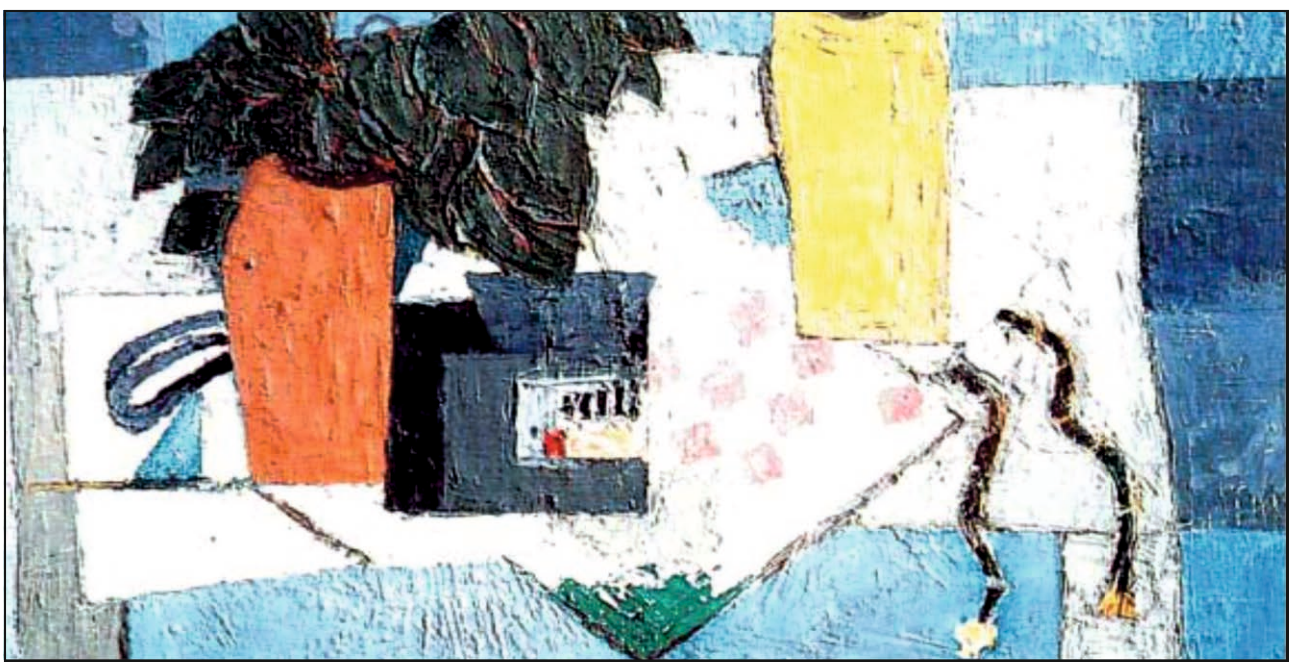

પેઈન્ટિંગ (Painting) **શ્રી હિંમત શાહ**

શ્રી હિંમત શાહનાં શિલ્પો

શિલ્પ ટેરા કોટા હેડ

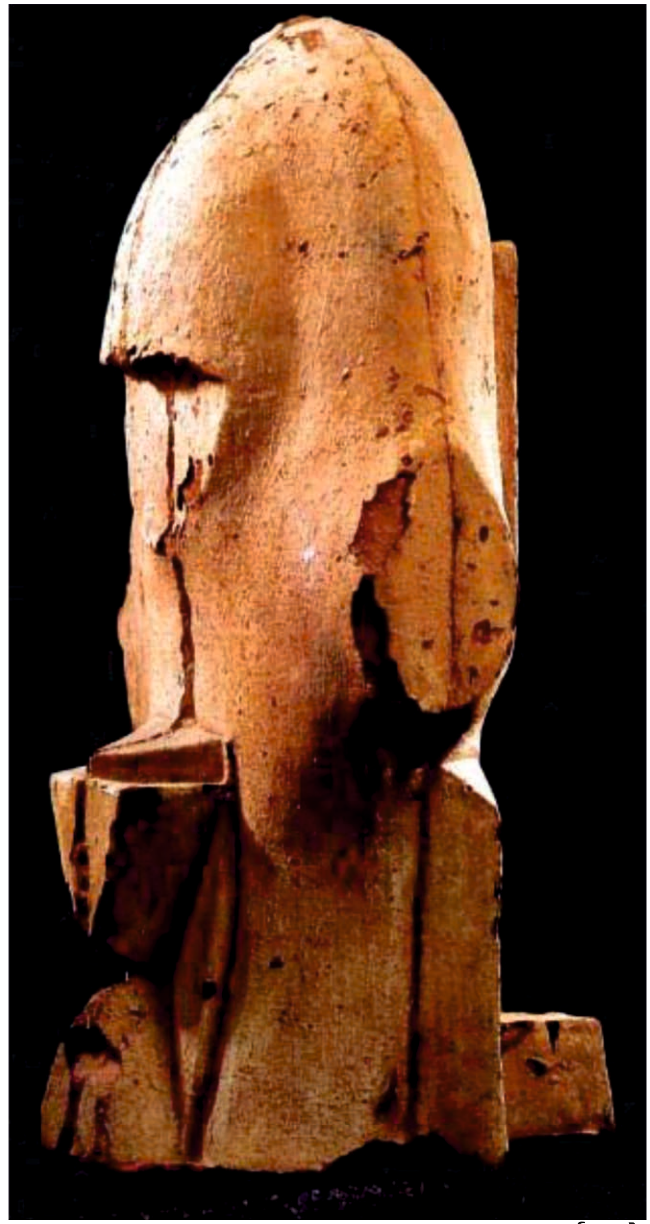

શિલ્પ ફાયર્ડ ક્લે

શિલ્પ ટેરા કોટા હેડ

શિલ્પ **Hammer**

શ્રી હિંમત શાહનાં શિલ્પો

શિલ્પ ટેરાકોટા બોટલ ગ્રૂપ

શિલ્પ ધાતુ શિલ્પ (Bronze)

શિલ્પ

શિલ્પો ટેરાકોટા બોટલ ગ્રૂપ (Terracotta Bottle Group)

3. શ્રી ભૂપેન ખખ્ખર

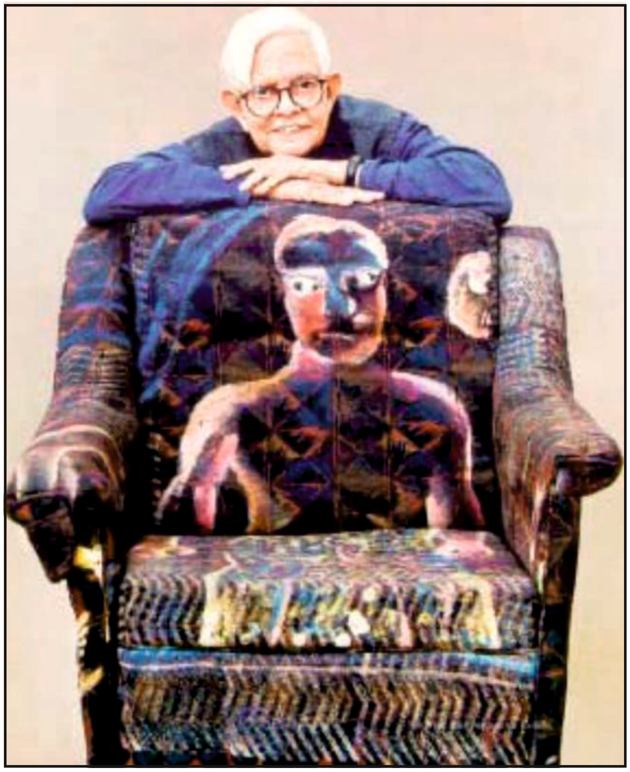

આધુનિક યુગના પ્રખર ચિત્રકાર શ્રી ભૂપેન ખખ્ખરનો જન્મ 10-03-1934માં મુંબઈમાં થયો હતો. ચિત્રકલાનું શિક્ષણ લેવા તેઓ વડોદરાની ફેકલ્ટી ઓફ ફાઇન આર્ટમાં જોડાયા અને જાણીતા ચિત્રકાર શ્રી ગુલામ શેખ પાસેથી કલાનું શિક્ષણ મેળવ્યું સાથે સાથે ક્રિટિઝમનો અભ્યાસ કર્યો અને વડોદરાના એક નોંધપાત્ર ચિત્રકાર તરીકે નામના મેળવી.

પોપ શૈલિને અનુસરીને તેમણે કરેલાં દેવ-દેવીઓનાં ચિત્રો ખૂબ જ ચર્ચાસ્પદ બન્યાં હતાં. શ્રી ભૂપેન ખખ્ખરનાં બે રચનાત્મક ચિત્રો- 'તમે બધાને ખુશ ન કરી શકો' તથા 'ગુરૂજયંતીની ઊજવણી' ખૂબ જ પ્રશંસા પામેલા છે. તેમના ચિત્રોના વિષયો ખાસ કરીને શહેરના મધ્યમવર્ગી અને સામાન્ય માનવીના દંભ, જાતીય સમસ્યાઓ, નબળાઈઓને અભિવ્યક્ત કરે છે. આમ ભૂપેન ખખ્ખરે આધુનિક કલાની દૃષ્ટિ રાખીને અનેક સર્જનો કર્યાં છે.

શ્રી ભૂપેનના ચિત્રોમાં નિર્દોષતાની ગુણવત્તા હતી તેમાં એકેડમીક કે વાસ્તવદર્શી ડ્રોઇંગ ન હતું. તેથી ઘણા કલાકારોએ તેમની ટીકા પણ કરી હતી. છતાં ટીકાને ગણકાર્યા વગર પોતાનાં સર્જનો ચાલુ રાખ્યાં હતાં. આવા મૃદુભાષી પ્રતિભાવંત તથા જીવનના વેધક નિરિક્ષક અને કલાકાર તરીકે કલાને વિકસાવનાર શ્રી ભૂપેને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ખૂબ માન મેળવ્યું છે. તેમનાં જાણીતાં ચિત્રોમાં દરજી, ફેકટરીમાં હડતાળ, ડેથ ઈન ધ ફેમિલી, સ્વીટ વીન્ડો, બાર્બર, સેલ્ફપોટ્રેટ નેગેટિવ ચિત્રો, ગુરૂજયંતી વગેરે મુખ્ય છે.

ચિત્રકાર શ્રી ભૂપેન ખખ્ખર

ગુરૂજયંતિ

શ્રી ભૂપેન ખખ્ખરનાં ચિત્રો

યુ કાન્ટ પ્લીઝ ઓલ

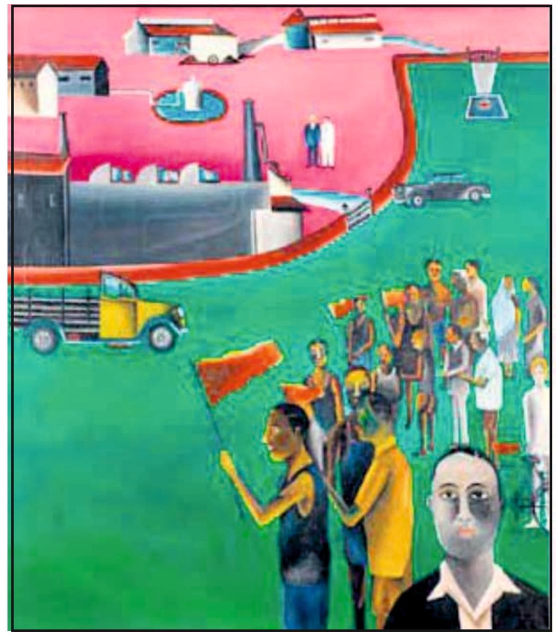

ફેકટરીમાં હડતાળ

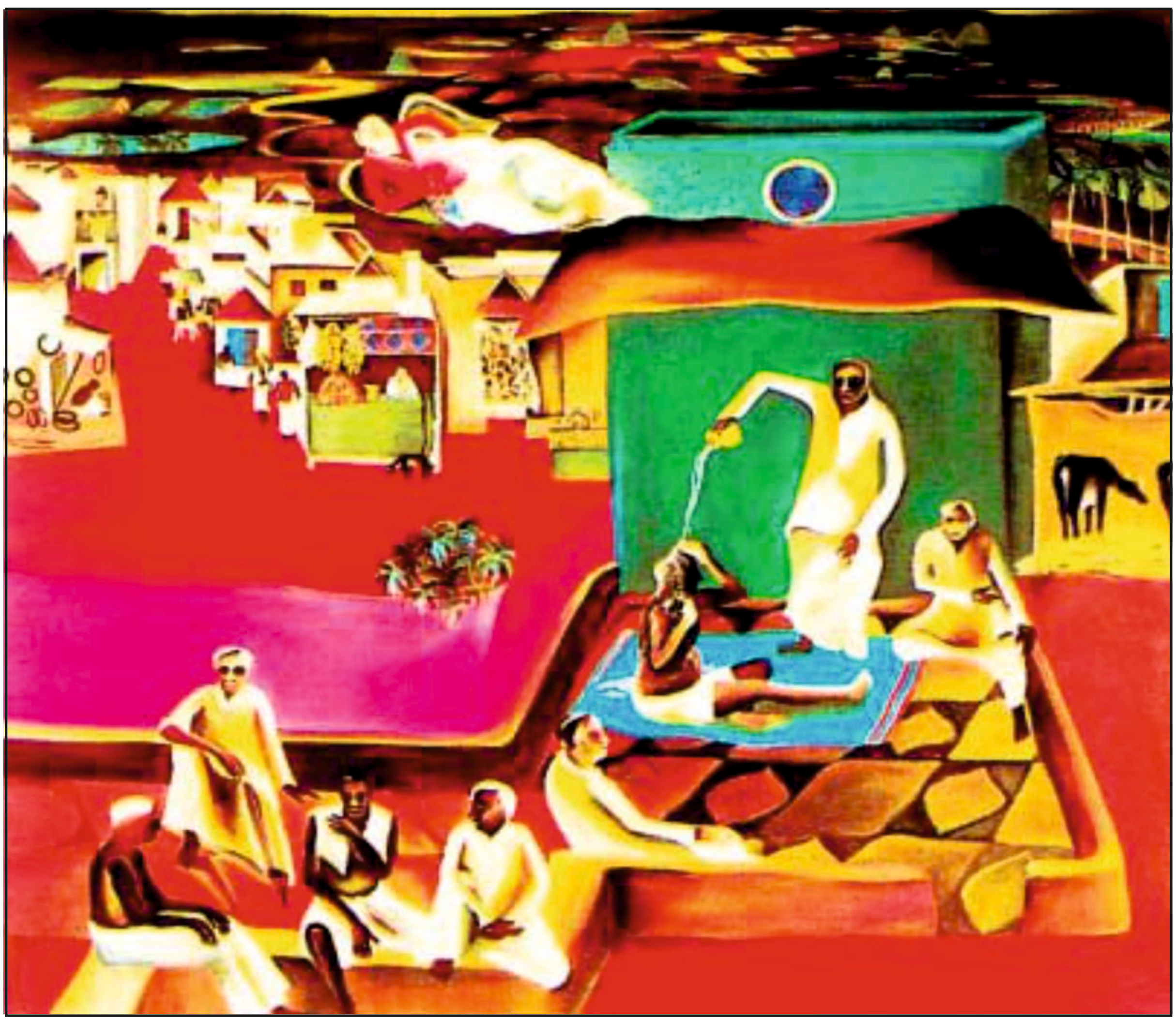

ડેથ ઈન ધ ફેમિલી

- શ્રી ભૂપેન ખખ્ખરનાં ચિત્રો

સ્વીટ વિન્ડો

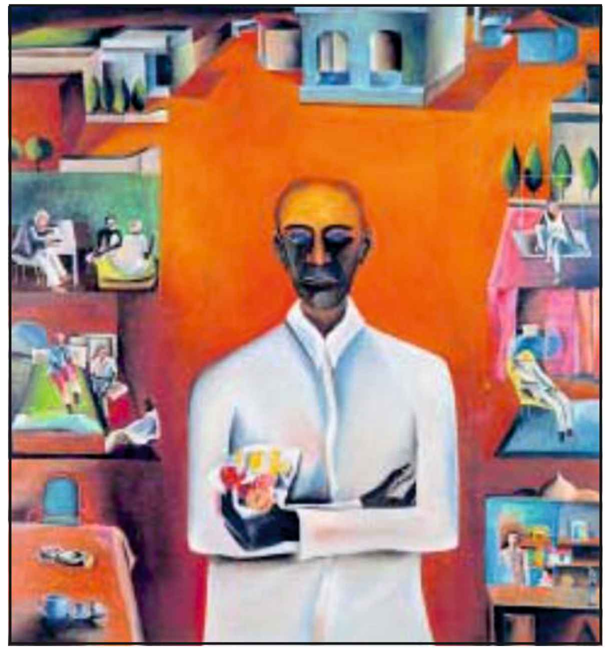

મેન વીથ બેન્કેટ ઓફ પ્લાસ્ટિક ફલાવર

બાર્બર

અમેરિકન સર્વે ઓફિસર

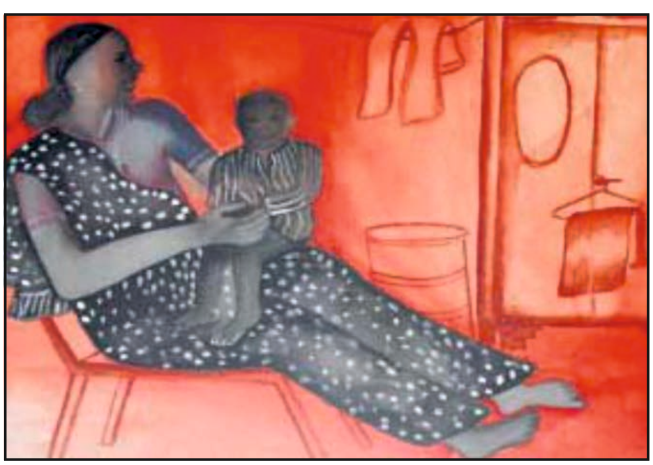

પેઈન્ટિંગ

4. શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનન

આધુનિક ભારતીય સ્ત્રી ચિત્રકાર શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનનનો જન્મ પશ્ચિમ બંગાળના બર્નપુર ગામે તા.17-07-1940માં થયો હતો. તેમણે શાળાનો અભ્યાસ તામિલનાડુમાં નીલગીરી હિલ્સ ખાતે કર્યો હતો. કલાની અભિરૂચીને કારણે કલાના અભ્યાસ માટે તેઓ મુંબઈની સર જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટમાં જોડાયા. કલાનો અભ્યાસ પૂરો કરી દિલ્હી આવ્યા અને દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. ત્યારબાદ ચિત્ર સર્જનો કર્યાં અને 1950માં મુંબઈમાં અને દિલ્હીમાં તેમણે વન મેન શો પ્રદર્શનો યોજ્યાં. ફ્રેન્ચ સરકારની સ્કોલરશીપ મેળવી 1959 થી 1962 સુધી પેરિસમાં કલાનો અભ્યાસ કર્યો. સાથે સાથે તેમણે ભારત, અમેરિકા, રશિયા, જર્મન અને ઈંગ્લેન્ડમાં પણ ચિત્ર પ્રદર્શનો કર્યાં. તેમનાં કેટલાંક ચિત્રો ભારત અને વિદેશોના મ્યુઝિયમોમાં સંગ્રહાયેલાં છે.

શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનનના પતિ રાજા મેનન એક નૌકાદળમાં નોકરી કરતા હતા તેથી તેમને રાજા મેનન સાથે ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની, રશિયા વગેરે દેશોમાં રહેવાનું થયું તેથી આ દેશોની કલાસંસ્થાઓનો પરિચય થયો અને કલાનો વિકાસ સાધ્યો. તેમને બ્રિટિશ કાઉન્સીલ અને ધ ફ્રેન્ચ મિનિસ્ટ્રી ઓફ કલ્ચર દ્વારા ખાસ આમંત્રણ મળ્યું હતું. નાથદ્વારા ખાતે યોજાયેલા કેમ્પમાં ભારતના જાણીતા ચિત્રકારો સાથે ભાગ લીધો હતો. ન્યુ દિલ્હી નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોડર્ન આર્ટ સલાહકાર સમિતિ તેમજ ચિત્ર ખરીદી સમિતિમાં રહી મહત્ત્વની સેવાઓ આપી છે.

શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનન જાણીતા ભીંત ચિત્રકાર પણ છે. તેમના જીવન અને કાર્ય ઉપર તેમણે એક પુસ્તક 'અંજલિ ઈલા મેનન- ખાનગી સંગ્રહ ચિત્રો' નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. તેમના જાણીતા ચિત્રોમાં 'ધી ડાન્સર, યાત્રા, ફિકરમેન સ્ટોરી, પશુપાલન પૂર્વજ, સ્ટોરી ઓફ ધ સી, મેન ઈન ધી વિન્ડો' વગેરે મુખ્ય છે.

શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનનનાં ચિત્રો

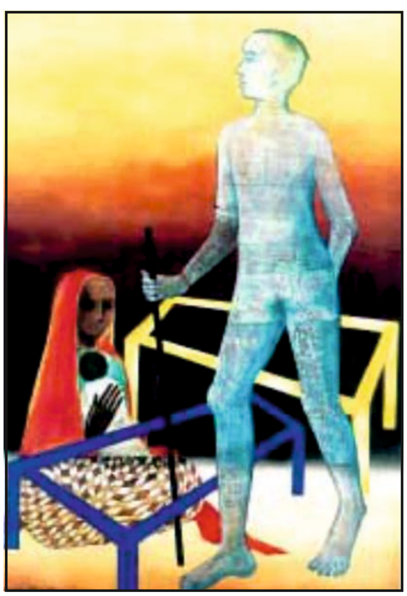

યાત્રા

સ્ટોરી ઓફ ધ સી

શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનનનાં ચિત્રો

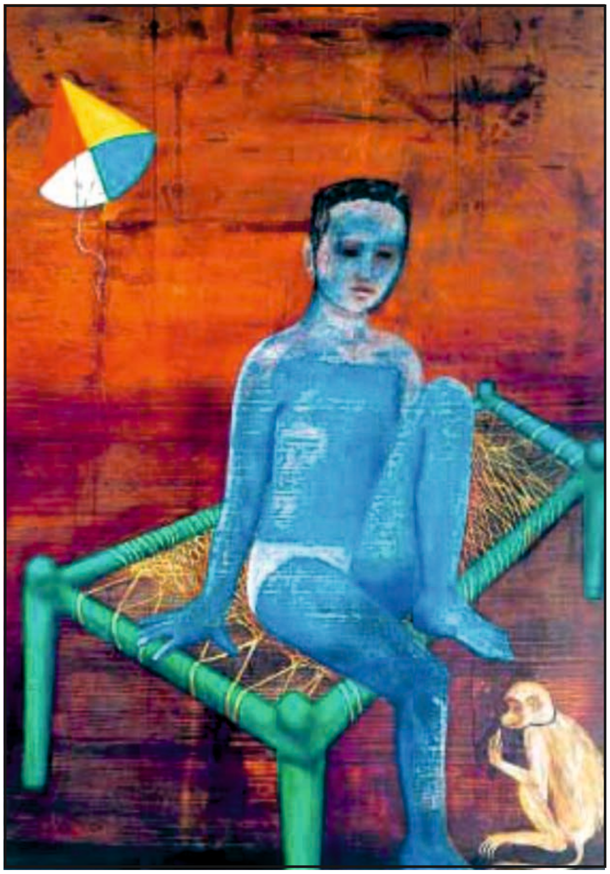

બોય વિથ ધ મન્કી

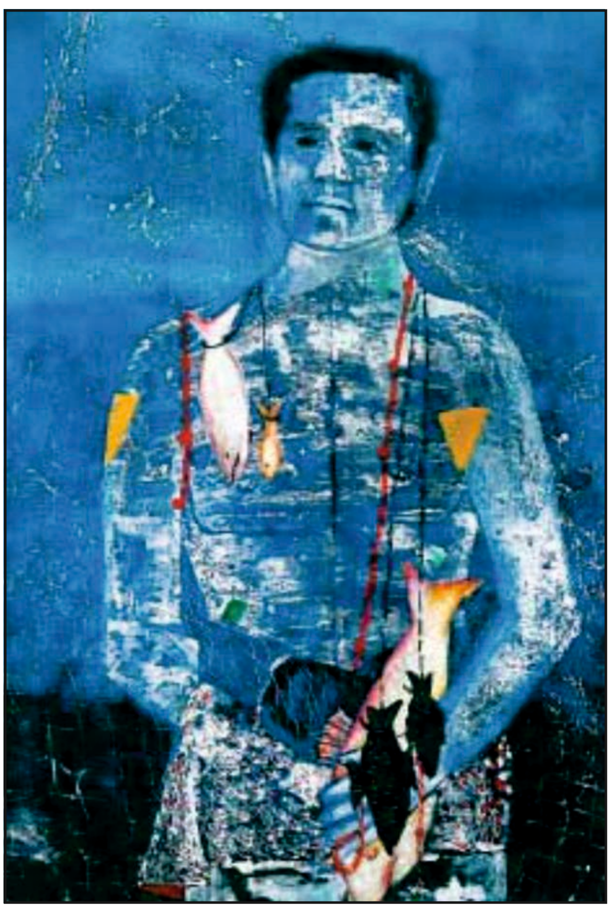

ફિશરમેન સ્ટોરી

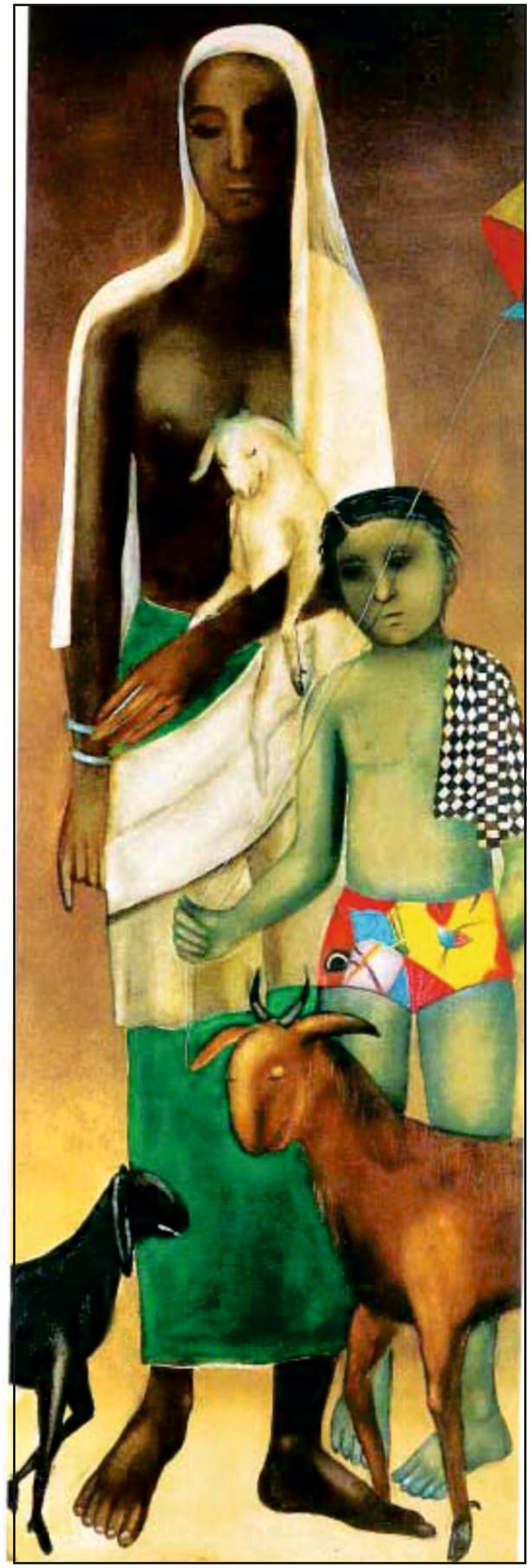

પશુપાલન (Pastorale)

શ્રીમતી અંજલિ ઈલા મેનનનાં ચિત્રો

મુરાદ

કામરાજ

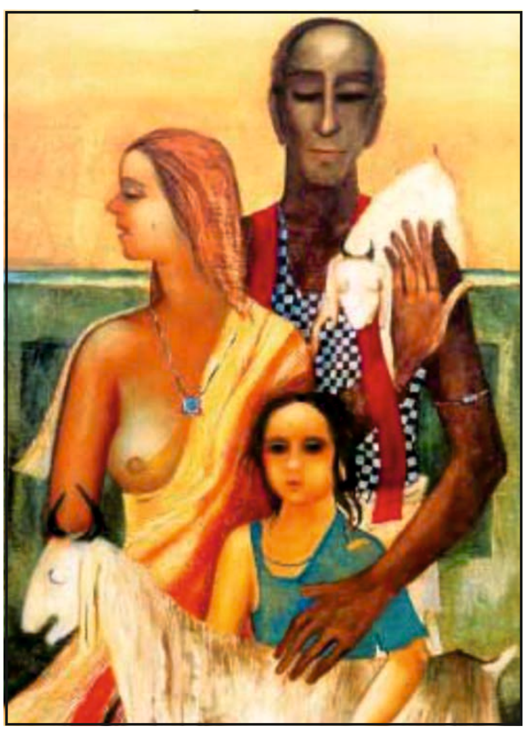

પશુપાલન-૨

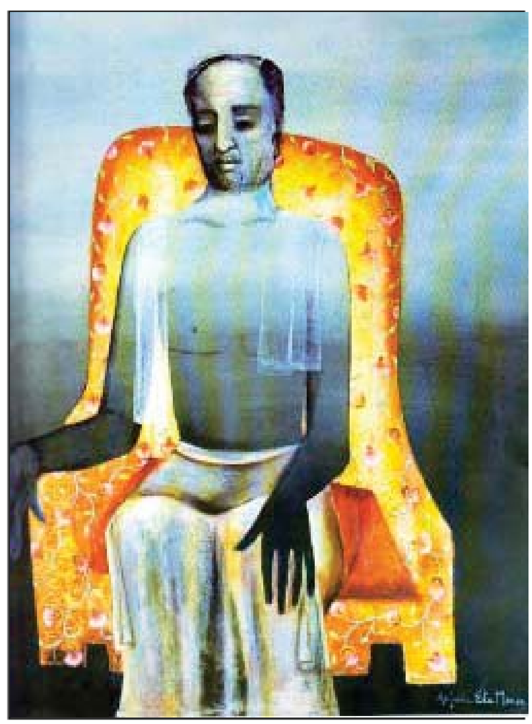

પૂર્વજ

5. શ્રી અતુલ ડોડિયા

શ્રી અતુલ ડોડિયાનો જન્મ તા. 20 - 01 - 1959માં મુંબઈમાં થયો હતો. શાળાકીય અભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ કલાનાં અભ્યાસ માટે મુંબઈની સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં જોડાયા અને ચિત્રકલામાં ગ્રેજ્યુએશન મેળવ્યું. ઈ.સ. 2002માં હરિદ્વારમાં યોજાયેલા કેમ્પમાં તેમણે યોગના વિષયો ઉપર ચિત્રસર્જનો કર્યાં હતાં. જેમાં રાજકીય ચેતના દૃષ્ટિ જોવા મળે છે. શ્રી અતુલ ડોડિયાએ 1981 થી 1999 સુધી આધુનિક ભારતીય ચિત્રકલાના ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો કર્યાં હતાં.

અમદાવાદની હરવિટ્સ ગેલેરીમાં ચૌહાણ ઇન્ટરનેશલ સંસ્થાના ઉપક્રમે તથા મુંબઈની કેમુલ્ડ ગેલેરીની સહાયથી શ્રી ડોડિયાએ ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગોના ચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજ્યું હતું. જેનું ઉદ્ઘાટન લેખક અને નાટ્યકાર એવા લાભશંકર ઠાકરે કર્યું હતું. સને 1982માં તેમને મહારાષ્ટ્ર સરકારનો ગોલ્ડ મેડલ મળ્યો હતો. 1984માં બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. ફ્રેન્ચ સરકારની સ્કોલરશીપ તેમજ ઇટાલી તરફથી પણ તેમને સ્કોલરશીપ મળી હતી.

'ગાંધીજી અહિંસાના કલાકાર' શિર્ષક હેઠળ શ્રી ડોડિયાએ ઘણાં ચિત્રો કર્યાં છે. ગાંધીજીએ એક કલાકારની માફક લોકો ચેતના અનુભવે તેવા પ્રયત્નો કર્યાં છે. આ સિદ્ધાંતને સાકાર કરવા ડોડિયાએ કરેલાં જળરંગી ચિત્રો દસ્તાવેજી ચિત્રો બની રહેશે. શ્રી ડોડિયાએ રાજકીય અને સામાજિક કટાક્ષ ચિત્રો આધુનિક શૈલીમાં પણ કર્યાં છે અને આધુનિક ચિત્રકારોની હરોળમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. તેમનું એક પ્રશંસા પામેલું ચિત્ર જેમાં એક માણસ કપડું ઓઢીને બેઠો છે. કાચની પેલે પાર ગાંધીજી પસાર થાય છે. ચસ્માની દાંડી ઉંચી કરીને ગાંધીજી પેલા કપડા ઓઢીને બેઠેલા માણસને જુએ છે. આ ઉત્તમ કોટિનું ચિત્ર છે. આ ઉપરાંત આધુનિક શૈલીમાં તૈયાર થયેલાં ચિત્રો ખૂબ જ પ્રસંશા પામ્યાં છે.

લૂલેલી